

FORSØG TIL LILLE, PERSONLIG,
JØDISK ORDBOG

אאבבגדהווויז
Morten Thing ח
Forsøg til טייויי
lille ככךלמסנס
personlig עפפףצ
jødisk ordbog י
קרששתת

FORSØG TIL LILLE, PERSONLIG, JØDISK ORDBOG
Skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek nr. 33

© 2000 Morten Thing

ISSN 0105-564x
ISBN 87-7349-498-4

Roskilde Universitetsbibliotek,
Universitetsvej 1,
postbox 258,
4000 Roskilde.

Tryk: Roskilde Universitetstryk
Omslag: Anne Houe
Omslagstryk: Haugaard Offset

Forsiden: *Skakkerjøde*, farvelitografi fra Johs. Senn og G.L.
Lahde: *Klædedragter i Kiøbenhavn*, Kbh. 1806.
Bagside: *Jødemaskerade*, tegning fra P. Klæstrup: *Det
forsvundne Kjøbenhavn*, Kbh. 1877 [uddrag].

Skakkerjøde og *Jødemaskerade* kan slås op i ordbogen via
index.

Indholdsfortegnelse

Forord, 7

alfabet, 9
antisemitisme, 12
bog, 15
dialekt, 18
eksil, 20
folk, 22
fugl, 24
ghetto, 26
holocaust, 27
indfødsret, 31
jiddish, 34
jøde, 39
jødekommunist, 49
jødeprøve, 51
kræsen, 52
m/מ, 55
mor, 58
navn, 62
næse, 66
ordbog, 69
רשעות/רשעות, 72
racisme, 75
socialisme, 77
sprog, 83
valgslægtskab, 88

Bibliografi, 93

Indeks, 100

Forord

Denne ordbog er en *personlig* ordbog, som bygger på mine personlige erfaringer med ordenes liv. Det er også en *jødisk* ordbog. Den tager sig for at forklare og uddybe betydningerne af en række ord som umiddelbart eller middelbart har tilknytning til jødisk liv og historie. Den er *et forsøg* fordi den ikke tolker historie og liv alene i objektive termer, men medinddrager forfatterens subjektive historie. Som projekt er den begrænset og derfor *lille*. Overvejelser over dens form findes i opslaget 'ordbog'. En begrundelse for dens indhold findes i opslaget 'valgslægtskab'.

alfabet,

af de to første bogstaver i det græske alfabet: álfa (α) og bēta (β). På trods af det *latinske* alfabets udbredelse er ordet *alfabet* et låneord på de fleste europæiske sprog. Dog ikke på jiddish, hvor det hedder *alefbejs* efter de to første bogstaver i det jiddiske alfabet: alef¹ (א) og bejs (ב). Før man brugte det latinske alfabet i norden, skrev man med runer. Runealfabetet hedder *fupark* efter rækkefølgen på de 6 første bogstaver.

Der er noget demokratisk over alfabetet, lighed for rækkefølgen. Hof- og statskalenderen (hierarki) overfor telefonbogen (alfabet). Jeg har altid været fascineret af leksika og ordbøger. Hjemme havde vi et etbindsleksikon, som hed *Mentor*. Vi læste det næsten i stykker. Siden lærte jeg *Salmonsens, Encyclopaedia Britannica* og *Encyclopedia Judaica* at kende. Mikal Rode, som var redaktør af *Salmonsens Leksikon Tidsskrift* skal efter sigende have ordnet alle sine ting alfabetisk. Værktøjet lå således under v. Selvom jeg lærte alfabetet og at læse hurtigt, tog det mig lang tid at lære at skrive læseligt. Min regnelærer i første klasse anså mig for idiot, fordi jeg ikke kunne skrive tallene lige under hinanden. Hr. Ambus hed han. Jeg skulle så sidde ved siden af klassens dygtige pige og se på at hun regnede.

Det hebraiske alfabet bruges i tillempede former til næsten alle de jødiske sprog. På jiddish har man f.eks. tegn for vokalerne, som man altid skriver med, i modsætning til på hebraisk. I den jødiske guldalder i Spanien før fordrivelsen af jøderne i 1492 skrev mange jøder også arabisk med hebraiske bogstaver.

De store alfabetiske værker med tilknytning til de jødiske kulturer har især været knyttet til dette århundrede. Isidore Singer udgav 1901-06 *The Jewish Encyclopedia* i 12 bind (New York og London). I 1904 begyndte Josef Lurie og Hajim Dov Horowitz at

¹ Egentlig *shtume alef* som er alfabetets første bogstav med numerisk værdi 1. Faktisk er *bejs* med numerisk værdi 2 alfabetets tredje tegn hvis *pasekh alef* (אָ, udtalt [a]) og *komets alef* (אֵ, udtalt [o]) tælles med.

udgive *di algemejne jidishe entsiklopedje* i Sankt Petersburg på jiddish, men efter tre bind gav de op. 1906-13 udsendte David Eisenstein *ozar yisrael* på hebraisk i 10 bind. 1906-13 udkom det russisksprogede *Jevrevskaja Entsiklopedija* i 16 bind (Sankt Petersburg). Det første *Encyclopaedia Judaica* udkom i Berlin på tysk i 10 bind 1928-34. En ny engelsksproget *Universal Jewish Encyclopedia* udkom i New York i 10 bind 1939-43. I 1972 begyndte *Encyclopaedia Judaica* at udkomme i Jerusalem på engelsk først i 16 bind, siden suppleret med årbøger. Disse er nu opsamlet i CD-rom udgaven *Encyclopaedia Juadica* fra 1997 som er et multimedieleksikon. Det er bjerge af viden som er opsamlet af flittige forskere og monumenter over en næsten afdød jødisk lærdomstradition.

Det hebraiske alfabet har en dobbeltbetydning: bogstaverne er også tal. Denne dobbeltbetydning kom til at spille en rolle i den jødiske mystik i middelalderen og kaldes *gematria*. Men muligvis spillede dobbeltbetydningen allerede tidligt en stor rolle. Friedrich Engels forsøgte i tilknytning til orientlisten Ferdinand Benary i forrige århundrede at løse gåden om *dyrets tal*, altså det tal som i *Johannes Åbenbaring* knyttes til Det Store Dyr, nemlig 666.² Tallet opstår, siger Benary, hvis man tager tværsummen af det navn, som skrevet med hebraiske bogstaver ligger bag tallet. Han antager at denne operation har været kendt på det tidspunkt, hvor *Åbenbaringen* blev skrevet. Han mener, at der bag tallet gemmer sig ingen anden end kejser Nero. Det er den hebraiske udgave af Neros navn *Neron kesar*, נרון קסר (svarende til græsk Nerôn kaisar). Tværsummen er: נ=50, ר=200, ו=6, ג=50, ק=100, ס=60

² I juni-juli 1894 skrev Engels i to dele 'Zur Geschichte des Urkristentums' i *Die Neue Zeit* (*Marx-Engels Werke*, bd. 22, s. 447-473). Om Franz Simon Ferdinand Benary (1805-1880) siger Engels i et brev til Karl Kautsky 28.7.1894: "Ich habe mit dem Gegenstand getragen seit 1841, wo ich bei F. Benary eine Vorlesung über die "Offenbarung" las. Seitdem war mir klar, daß hier das älteste und wichtigste Buch des "Neuen Testaments" vorlag. Nach dieser 53jährigen Schwangerschaft eilt der Austritt an die Außenwelt gar nicht so arg." (*Marx-Engels Werke*, bd. 39, s. 276).

og 7=200, i alt lig 666. Der findes en variant af *Åbenbaringen* (kaldet Irenæus' variant) hvor tallet er 616. Den opstår, hvis man i stedet for den græske udgave hebraiserede den latinske udgave af Neros navn, *Nero caesar* til *Nero kesar*, som ville være et 7=50 mindre, altså 616.

Alfabetets store autoritet viser sig ikke mindst derved, at det på trods af de enorme forskelle, der kulturelt, sprogligt og religiøst har været og fortsat er mellem jøder i forskellige kulturer forskellige steder i verden, ser ud til at være dét konstante træk ved de jødiske samfund. Selv de kinesiske jøder brugte det hebraiske alfabet.³

³ Donald Daniel Leslie: *The Survival of the Chinese Jews : the Jewish Community of Kaifeng* , Leiden 1972 og Michael Pollak: *Mandarins, Jews, and missionaries : the Jewish experience in the Chinese Empire*, New York og Weatherhill 1998.

antisemitisme,

modvilje mod eller had til jøder. Ordet opstod som en konsekvens af en kobling mellem racismen og den lingvistiske slægtskabsteori. Når kulturelle træk blev opfattet som medfødte var springet kun kort til at se jøderne, der engang havde talt et semitisk sprog, som 'semitter'. Med jøden-som-semit opstod også ordet 'antisemitisme'. Det blev brugt første gang af den tyske forfatter Wilhelm Marr i 1879 i pjecen *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet* (Berlin 1879) for at adskille hans holdning fra det religiøse jødehad.; i 1880 udsendte Marr tillige 3 numre af *Antisemitische Hefte* i Chemnitz. Ordet bredte sig hurtigt. ODS (Suppl.bd. 1)⁴ citerer *Social-Demokraten* fra 8.1.1881: "Den antisemitiske Bevægelse har...grebet stærkt om sig blandt Studenterne ved Tysklands Universiteter". *Oxford Eng-lish Dictionary* angiver ligeledes 1881 som det første fund på engelsk. På tysk skelnes nogen gange mellem *Antisemitismus* og *Rassenantisemitismus* for at tilgodese dette nye paradigme i jødehad. Helt i tråd med antisemitismens prælogiske karakter kan man indvende, at termen er mærkværdig, fordi der ikke eksisterer nogen semitisme man kan være imod. På engelsk staves ordet oven i købet *anti-Semitism*, men ordet *Semitism* eksisterer ikke.

I B.S. Ingemanns *Blade af Jerusalems Skomagers Lommebog* fra 1833 hedder ét af digtene 'Hierosolyma est perdita', og en note oplyser os om, at det betyder "Jerusalem er tabt (ødelagt); af Begyndelsesbogstaverne i hine tre latinske Ord, antages det berygtede Forfølgelses-Løsen mod Jøderne at være sammensat." Og digtets første strofe lyder:

⁴ *Ordbog over det danske Sprog*, Kbh. 1918-1956. *Ordbog over det danske sprog : supplement*, Kbh. 1992-.

"Hep!" synge atter de christne smaa:
De vide ei hvad det betyder;
Det Spotords Rædsel mit Øie saae:
Som Israels Dødssuk det lyder.

Kierkegaard skrev den 15. maj 1839: "at erindre Philosopherne i vor Tid om de Ords Betydning for Speculationen: Omvender Eder; det er omtrent det samme som at raabe Hep efter en Jøde."⁵

Forkortelsen eller ordet 'hep' er ikke med i Ludvig Meyers fremmedordbogs første udgave⁶, men er derimod optaget i udgaven fra 1878, hvor man kan læse: "den christne Pøbels Spotteraab til Jøderne (enten Forkortn. af Hebræer, el. Sammenstilling af Begyndelsesbogstaverne i: Hierosolyma est perditā, Jerusalem er ødelagt.)".

ODS mener, at 'hep' kommer fra tysk *hepp*, hyp, og at det er brugt som lokkeord for geder og hånsord mod jøder, "vist laant fra ty. *hepp* ved jødefejden 1819". Det er muligt, at redaktørerne har set efter i Jacob og Wilhelm Grimms *Deutsches Wörterbuch*⁷. Heri betegnes *hep* som et udråbsord, dannet over imperativen til *heben*. Det bruges 1) som tilråb til trækdyr og 2) lokkeråb til geder. Af denne anden betydning "geht wol der bekannte spottruf gegen die juden aus, an die äusere erscheinung anknüpfend, dem juden wird ein ziegenbart nachgesagt, substantivisch, *ein hephep*, ein jude".

⁵ Søren Kierkegaards papirer, A 426, bd. II, Kbh. 1968, s.166.

⁶ Ludvig Meyer: *Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konststudtryk og Talemaader tilligemed de i danske Skrifter mest brugelige, fremmede Ordforkortelser*, Kbh., 1837

⁷ Jacob og Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, IV, bd. II, Leipzig 1877.

Sikkert er det i hvert fald, at hep-tilråbet til jøder dukker op i forbindelse med de store pogromer, som startede den 2. august 1819 i Würzburg og som spredte sig op gennem Tyskland til Hamburg, til Prag og Riga og som også ramte Danmark, hvor det i september kom til optøjer i København, Odense og Svendborg. I efteråret udkom således pjecen *Opløbet imod Jøderne i Franken og andre Steder 1819 (En Oversættelse af Hep Hepperne)* af Julius v. Voss. Den blev omtalt i *Adresse-Avisen* den 19. november 1819. Ordet er altså en import fra tysk fra 1819.

Om Ingemann har ret i sin forståelse af ordet som en forkortelse, som går tilbage til korsriddernes kampråb *Hierosolyma est perdita*, mener *Encyclopaedia Judaica* er uvist og nævner, at tilråbet til trækdyr især var udbredt i Franken. *Den Store Danske Encyklopædi* skriver om samme problem, at det vistnok er et låneord fra tysk og er imperativ af *heben*, 'løfte' "et gammelt tilrån, en opfordring til at skynde sig ("at heppe"), oprindelig et lokkeord til geder for at få dem til at løfte forbenene; endnu op i 1800-t. tillige brugt som hånligt tilrån til jøder, måske pga. deres skægs lighed med gedens. Ordets oprindelse er usikker; et gammelt forslag om, at bogstaverne betyder *Hierosolyma est perdita* (lat. 'Jerusalem er gået tabt'), er en konstruktion."

bog.

på gammeldansk *bogh*, på oldislandsk *bók*. I begge tilfælde det samme ord som 'bøg'. Formentlig fordi man ristede runerne på *bøgetræ*. Materialet danner udgangspunktet, som i ordet 'bibel', *biblos*, en betegnelse for *papyrus*⁸ og i ordet *liber*, bog på latin, efter *bast*. Runerne består mest af lodrette streger og *stav* var den almindelige betegnelse for runer. Da det latinske alfabet afløste runerne, kaldte man et tegn for bogstav, *bókstafr* på oldislandsk.

Min søster havde været flygtning i Sverige før jeg blev født og havde en række bøger med hjem derfra. Det vidste jeg jo ikke den gang, men sådan var det. Blandt dem var nogle af de første af en lang, meget lang række af vigtige bøger i mit liv. Én af dem var en billedbog af Elsa Beskov om naturbørn. Den var på vers og jeg tror mest jeg bare kiggede i den, jeg tror f.eks. ikke mine forældre oversatte versene. Der var billeder af en koglefamilje, hvor den tapre koglefar dræbte en hugorm. Der var røde fluesvampebørn. *Men* der var en side med en grøn skovtold. Jeg var så bange for den side, at jeg altid bladrede forbi i skyndsom hast.

Der var også til min store beroligelse gode bøger. Både smukke bøger og indbydende bøger. Til de smukke hørte *Babar*. Den svenske udgave var (i modsætning til den danske) i stort format. Jeg var vild med historien. Selvom det var lidt sørgeligt at den gamle konge spiste giftige svampe og blev helt grøn af giften. Men det tjente jo et højere formål, nemlig at bringe Babar på tronen. Det bedste ved bogen var imidlertid tegningerne. De var lavet med stor akkuratess og (næsten) alle farveflader var omkranset af en sort streg. Meget delikat. Noget som Hergé senere rendyrkede i *Tin Tin*.

Til de indbydende bøger hørte en både grim og dårlig bog om nogle kaniner. Det var en engelsk bog, som jeg ikke ved, hvor min søster havde fået fra. Her var dyrenes kroppe lådne, der var

⁸ Oprindeligt fra den fønikiske by Byblos, hvorfra papyrus eksporteredes. Byblos blev roden for det græske ord for bog *biblion*.

simpelthen limet noget flonelagtigt på papiret i form af dyrekroppe. Man kunne ahe dem, selvom det sled slemt på dem.

Hos min mormor og morfar havde de ingen børnebøger. Men ovre i reolen mellem sofaen og skænken var der en bog, jeg godt kunne lide. Jeg husker den som noget, der kan have været en indbunden årgang af en blad. I hvert fald var den trykt med meget forskelligartet skrift, måske var den på jiddish, læse kunne jeg endnu ikke. Men der var små vignetter i, måske i annoncerne, som jeg godt kunne lide at se på. Bogen var stor. Når jeg sad på gulvet med den husker jeg det som om den nåede ned til mine fødder. Jeg sad altså ved siden af skænken, som var det sted min morfar stod og bad. Han viklede sine *tefilin* på sig og bad med let bøjet hoved mens han vuggede frem og tilbage og mumlede. Det var en lidt dobbeltydig situation. *Tefilin* eller bederemme er to læderremme med en lille boks på hver af dem (som indeholder citater fra torahen), som placeres henholdsvis under venstre arm og på panden, mens man beder. Min søde, skægge morfar ændrede fuldstændig karakter når han bad. Det var noget, jeg slet ikke kendte andre steder fra. Og hvis jeg trak ham i buksebenet og spurgte ham hvad han lavede, svarede han: "Hold kæften", og bad videre.

Da jeg lærte at læse, ændrede bøgerne karakter for mig. Ikke mindst billederne. Det var meget ofte altfor tydeligt, syntes jeg, at tegnerne slet ikke havde læst bøgerne. De personer de tegnede, så forkerte ud. Måske havde de en anden farve hår end der stod i bogen. Men der gik lang tid, hvor man alligevel tit kiggede på omslagsbilledet som om det var et virkeligt vindue ind til historien.

I sommerhuskolonien, hvor vi var hver sommer, var der en dreng, som havde arvet en ordentlig stak OTA-bøger. Det var nogen ret tynde bøger med et lidt altmodisch, men farverigt omslag. En sommer slugte jeg hele hans bibliotek med de mest forbløffende beskrivelser af egne på jorden med edderkopper, større end mennesker, af mennesker med pels og af grusomme ritualer og menneskeofringer. Jeg var vild med dem. Næsten lige så vild som med Gregory-mysteriet, som kørte som radio-føljeton.

Vi havde en radio, hvor vi hørte den frygteligt spændende thriller sammen med nogle nabobørn. De stakler skulle ud i mørket bagefter, når de skulle hjem i seng. Lasse fløjtede når han gik hjem for at lade som om han ikke var bange.

Radioen havde foran højttaleren et stykke silkekort. Det var noget min far havde fået, et landkort trykt på silke til brug i flyvere under krigen for at gøre det lettere. Ét af kortene havde min far repareret højttaleren med. Også min søsters poesibog blev indbundet i silkekortet. Hvis ikke jeg husker galt var det et kort over en fransk egn. Jeg var vildt fascineret. Ikke kun af indbindingen, men også selve poesibogen. Her havde hendes klassekammerater og lærere skrevet hver deres hilsen til hende. Nogen af dem havde tegnet i den. Der var noget fantastisk indbydende over den poesibog.

Indbydende er det ord som falder mig mest rammende som betegnelse for det bogen kan overfor begæret. Nu taler jeg ikke om teksten i bogen, men netop alt det bogen også kan være: stor, lille, illustreret, indbundet, blød, forgyldt, dekoreret. Jeg fik som barn *De tre musketerer* i en smuk læderindbundet udgave i ét bind. Den var netop indbydende. Det var også en fantastisk historie. Men læderryggen og den smukke typografi gjorde bestemt ikke historien dårligere. Siden fik jeg også *Tyve år efter* og *Musketererne sidste bedrifter* i samme udstyr. Begyndelsen til mit bibliotek.

dialekt,

fremmedord, fra græsk *diálektos*, samtale, sprog, mundart; første led betyder 'mellem' eller 'gennem', andet led (af *legein*) 'at tale';⁹ fra den oprindelige universelle betydning er dialekt på mange europæiske sprog blevet udtryk for et del-sprog, lokale varianter af det nationale sprog, folkesprog kaldet.

Da jeg i 1964 begyndte at læse dansk ved universitetet i København oplevede jeg på mange måder et voldsomt kultursammenstød. Dannelsens forhaller syntes alle at tilhviske mig at jeg uretmæssigt havde tiltvunget mig adgang. Alle danskstuderende skulle igennem en stemmeprøve på Institut for Metrik og Foredragslære. Vi fik at vide at det var vigtigt, at man ikke havde talefejl, når man skulle undervise. Det viste sig imidlertid, at det især handlede om at skille de dialekttalende fra, så de kunne lære at tale rigsdansk. Rigsdansk var også den norm vi skulle til eksamen i fonetik i. Da jeg havde læst et stykke op for et par talelærere, fik jeg at vide, at jeg skulle gå til taleundervisning en gang om ugen det næste år. Jeg spurgte vantro, hvad der da var galt med mig. "Hr. Thing", sagde talelæreren, "De må da kunne forstå, at man ikke kan læse *Guldhornene* op på københavnsk!". Jeg gik så - autoritetstro som jeg var - til undervisning i flere måneder inden jeg droppede det helt og holdent. Det var mine t'er og s'er som var for snævre (det hedder ikke Tsivoli!), som mine a'er (flade, sagde min talelærerinde) ligesom de r-påvirkede vokaler, specielt æ'erne. Jeg sendte mine stakkels medstuderende, der tilfældigvis var født

⁹ Betydningsmæssigt altså i familie med det nu grasserende 'diskurs', som er indlånt fra fransk, hvor det betyder 'samtale' eller 'tale'; *discours* går imidlertid tilbage til latin *discurro*, løber (forvirret) om eller *discursus*, forvirring, løben omkring.

syd for stødlinjen, en medfølelse tanke;¹⁰ de skulle lære at sige forskel på mor og mord, men havde indtil da fint klaret at kende forskel uden at sige forskel. Og de stakkels bornholmere og deres afvigende sætningsmelodi.

¹⁰ På Bornholm, Lolland, Falster, Fyn og i Sønderjylland har man ingen stød.

I slutningen af 60'erne dukkede 'fremmedarbejderne' op i København. Senere forsvandt 'arbejdere' og de var bare 'fremmede'. Til gengæld blev de mange flere. Der var hurtigt mange flere muslimer end jøder. Mange nye dansk-former dukkede op. Perkerdansk blev det kaldt. Var det forkert dansk? Var det ligeså forkert som københavnsk? Eller grønlænderdansk? Ude i verden taler man om *Englishes* og ikke kun om engelsk som dronningen taler det. I Danmark er man ikke i tvivl: de nye sprog er ikke dialekter, men forkert sprog. Jeg føler mig tit bevæget og tillidsfuld når jeg hørte de nye sprogformer og mindes min mormors kamp med det danske sprog. Hun mistroede alle, som ikke forstod hende, specielt handlende som hun troede kun var ude på at snyde hende. Hun var det som den polsk-amerikanske forfatterinde Eva Hoffmann kalder *Lost in translation*.¹¹

Mine bedsteforældre talte jiddish indbyrdes. For min mormor var dét det eneste sprog, hun beherskede fuldt ud. Min bedstefar beherskede derudover hebraisk, polsk, russisk og tysk og talte et rimeligt dansk. Min mor og hendes søskende må givet have talt jiddish som deres første sprog. Men fra de var ret små valgte de at svare deres forældre på dansk og fortrænge jiddish. Min tante genlærte sig det, da hun blev en ældre dame. Hos min mor var sproget knyttet til barndommen, ikke kun hendes, også vores: når hun skulle klæde os på og være rigtig kærlig, omtalte hun kroppens dele på jiddish: "så skal vi passe på din *kepele*" sagde hun og trak trøjen over hovedet på mig. Eller "ræk mig den lille *fiselakh*", sagde hun og gav mig strømpe på foden.

¹¹ Eva Hoffman: *Lost in Translation. A Life i a New Language*, N.Y. 1990.

eksil,

af latin *exsilium*, landsforvisning.

Peter Andreas Heiberg blev landsforvist for sine store og gode gerninger. Måske hans kone Thomasine så lidt anderledes på det og sønnen Johan Ludvig ligeså. De russiske revolutionære var i forvisning i Sibirien. Trotskij blev forvist, først til Alma Ata, så landsforvist. Der var noget heltestort og heroiskflot over landsforvisning. Under stalinismen var *intern* forvisning almindeligt. Som var noget helt andet end det *indre* eksil, hvor mange også måtte søge tilflugt.

Var mine bedsteforældre i eksil? De var begge russiske undersåtter, som var flygtet fra Polen henholdsvis Litauen, fordi de var jøder. Det fortaber sig, hvor deres familjer 'kom' fra. Men selvom familjerne havde boet i Polen og Litauen i århundreder, var de set med egne øjne 'i eksil'.

Som jøder i diasporaen var de eksileret fra Palæstina, Israel, Zion, Judæa, Samaria eller hvorfra det nu var. De var altså i en slags dobbelt-eksil. Når vi samledes ved *pesakh*-bordet blev der spurgt: Hvad er særligt ved denne aften? Jo, det særlige var jo udfrielsen af det egyptiske eksil. Det har man fejret i umindelige tider, selvom den arkæologiske forskning i Israel anser det for hug- og stikfast, at der aldrig har været noget egyptisk eksil.¹² Trods flere lag af eksil kunne der ske en voldsom afkortning af de kulturelle afstande: Til *pesakh* blev der skænket vin op til profeten Elias i et fantastisk sølvbæger på en høj fod. Så blev min mormor sendt ud for at åbne hoveddøren på klem, hvis Elias nu skulle komme forbi. Bægeret har jeg arvet. Det er ikke af sølv, men plet og på det er indgraveret: "Fra samtlige Kul-Handlere paa Suhrs Plads". Det var altså et reklamebæger, et stykke *merchandise*.

Når min bedstefar læste talmud, læste han i en tekst, hvis op-

¹² Om *Biblens* problematiske forhold til historien, se også Thomas L. Thompson: *The Bible in History. How Writers Create a Past*, London 1999.

rindelse hang uløseligt sammen med først det babylonske eksil og siden 'det store eksil' efter romernes erobring af Israel. Kan jødisk kultur og historie overhovedet tænkes uden kategorien eksil. En eksilets kultur.

Singer, Isaac Bashevis, skrev da han kom til USA alle sine bøger på et næsten afdødt sprog, jiddish, om en verden som definitivt var forsvundet med *Endlösung*, *shoa*, *umkum*, *Holocaust*, som om vi alle havde lugtet til Krokhmalnagadens stank af pis og kosher mad under tilberedning.

Min mor måtte i eksil i Sverige i 1943 med min søster. I en utæt robåd blev hun sammen med sit 1-årige barn og 8 andre voksne skubbet ud på Øresund før det gik op for dem, at de selv skulle ro. Nogle hundrede meter ude var båden så fyldt med vand, at den vendte rundt. Da min mor roede, sad hun ikke selv med min søster. Det var der en anden der gjorde, og hun tabte hende i vandet. Min onkel dykkede efter hende og kom op med hende til min mor. Hun vidste ikke om min søster var druknet eller blot bevidstløs af den beroligende indsprøjtning, hun havde fået for ikke at græde. Tre af de otte druknede. De levende fik vendt båden og fik min mor op i den, hvor hun kunne stå med det livløse barn. To svømmede efter hjælp, mens tre holdt båden lige i det oktoberkolde vand. De to der svømmede efter hjælp besvimed og blev skyllet op på land. Men de blev mirakuløst reddet ligesom de andre ved og i båden: min søster var ikke druknet. Siden kom de over til eksilet i Sverige.

folk,

uændret siden olddansk, hvad angår formen. Selve betydningen er imidlertid skredet fra 'skare', 'samling af personer', 'hushold' til et begreb som dækker ordet 'nation'. Det er en betydning, som først på dansk dukker op i 1700-tallet. Samme udvikling er der i de andre ord, som oprindeligt er hentet fra græsk og latin: *δῆμος*, *demos*, *ἔθνος*, *ethnos*, *populus*, *gens* og *natio*: de betegnede oprindeligt 'stater' og ikke 'folk'. Først med de moderne nationsdannelser nærmer 'folk' og 'nation' sig til hinanden i tilknytning til 'stat'. Denne proces sammenfatter Benedict Anderson i begrebet 'forestillet fælleskab': et folk eller en nation er ikke som en familie eller en landsby en størrelse, som kan omfattes sanseligt af bevidstheden. Derfor må den 'forestilles', gøres til en fantasi; men en meget aktiv fantasi for hvilken mennesker undertrykkes og undertrykkes, slår ihjel og lader sig slå ihjel.

Var jøderne et folk? Kunne de blive en nation med en stat? Herom skændtes Europas jøder fra slutningen af forrige århundrede til et godt stykke ind i dette. Der var dem, som mente, at jøderne ingen fremtid havde som eget folk og som derfor mente, at jøderne skulle 'assimilere' sig i den befolkning, hvor de nu boede. Der var de ortodokse, som mente at Gud havde spredt jøderne i diasporaen, og at han ville sende en messias, når det passede ham. Så var der zionisterne. De mente at jøderne aldrig kunne undslippe antisemitismen og derfor burde skabe deres egen stat, hvor jøder fra hele verden kunne bo uden antisemitisme. Både de ortodokse og zionisterne opfattede 'jøderne som folk' som *alle jøder i hele verden*. Selvom der var religiøse, som ikke ville akceptere karaiterne (en jødisk sekt uden rabbinere) eller de mørke asiatiske jøder i Indien eller Yemen, så var det altså en forestilling om et folk, som havde holdt sig intakt siden romerne erobrede Israel. Herooverfor stod 'bundisternes' forestilling om 'autonomi'. De hed sådan efter deres organisation, *Algemajner jidisher arbeter bund in lite, poyn un rusland*, Det almindelige jødiske arbejderforbund i Litauen, Polen og Rusland. Det var et jødisk, socialistisk parti, dannet 1897 i Vilna. Det blev i 1898 en del af

det Russiske Socialdemokrati, men levede som hund og kat med Lenins Bolsjevikker, som også var en del af Socialdemokratiet.

Bund mente, at de jiddish-talende jøder udgjorde et folk. Og det var dét folk, som de krævede 'autonomi' for. Autonomi betød, at jøderne rådede for deres egen kultur og kunne udfolde deres eget sprog, undervisning, lokale fællesskaber osv. De så Ruslands fremtid som en føderation af forskellige folk, som levede på en fælles jord. Det var en helt anden forestilling om 'jøderne som folk' end den, de ortodokse og zionisterne havde. Bundisterne understregede i deres politik *dojkhajt*, et begreb som bedst gengives som 'her-hed'. Deres udgangspunkt var jødernes konkrete undertrykkelse i Rusland og ikke jøderne i forhold til Gud eller jøderne i hele verden. Deres forestillede fællesskab var altså knyttet til et 'her' og hverken til et 'der' (Israel) eller en fjern 'fremtid'. Bundismen nedtonede således det utopiske element i socialismen og gav afkald på det messianske i jødedommen. I Polen var Bund i mellemkrigstiden en betydelig vigtigere politisk faktor end zionismen. Med udryddelsen af de europæiske jøder var autonomi-tanken gjort uaktuel, og zionismen var alene på scenen.

Israel blev skabt på den zionistiske forestilling. Det medførte, at Israel i praksis blev et multikulturelt nybyggersamfund, som vi kender det fra Australien f.eks. i stedet for ét folk. Der har været og er fortsat mange spændinger mellem de europæiske jøder og de afrikanske og asiatiske. Det er de europæiske som i høj grad har defineret normer og værdier.

Min morfar støttede i en vis udstrækning zionismen. Han havde en sparebøsse, hvor han samlede penge til jordopkøb i Israel. Den var hvid med blå skrift. Min mor assimilerede sig, men fastholdt altid en bevidsthed om at være jøde.

fugl.

uændret siden fællesgermansk: *fugl*, således også på oldislandsk. Ordbogen skelner mellem egentlig betydning (fuglen bygger rede) og overført betydning: spøgefugl, gadens løse fugle. Da danskerne for nogle år siden skulle vælge nationalfugl blev, så vidt jeg husker, Mette Fugl valgt i skarp konkurrence med lommelærke, totalskade og natteravn. Da der imidlertid var tænkt på 'egentlig betydning' vandt den aggressive knopsvane.

Min mormor havde en kanariefugl, som hed Piphans. Den boede i et bur ude i køkkenet. Det var nok fordi den svinede for meget til at være i stuen. Men det var sikkert også, fordi køkkenet var *hendes* rum. Køkkenet havde i hendes verdensbillede en særlig status: Gud så ikke, hvad der skete i køkkenet. Min mormor var meget tyk, og min mor sagde engang til hende, at hun spiste for meget. "Jamen, jeg spiser jo inteting", sagde hun. Og det var rigtigt på den måde, at hun spiste ikke med ved bordet, hun så det som sin opgave at servere og presse alle til at spise så meget som muligt. "Men du spiser jo alle resterne ude i køkkenet", sagde min mor. "Jamen de feder ikke", sagde min mormor, "for Gud ser ikke ned i køkkenet".

Piphans blev fodret med æblestykker, hun satte i klemme mellem burets tremmer. Hun talte med Piphans, og jeg var ret imponeret af, at den kunne forstå, hvad hun sagde, for hun talte jiddish til den, mens hun jo snakkede sit gebroknede dansk til mig og min søster. Men Piphans svarede ved at synge. Måske var det en helt igennem jødisk fugl. I hvert fald tror jeg kun den fik kosher mad. Da Piphans døde, kom der en ny kanariefugl, som også hed Piphans. Kun fuglens navn var dansk.

Morten Christensen havde en ret stor gård i nærheden af det lille sommerhus, min far havde bygget os af gamle Ford-kasser. Hos ham eller hos Hans Christian og Magna på den anden side af vejen købte min mor kyllinger og æg. Vi kom og gik på de to gårde, som vi havde lyst til. Morten Christensen mente, at vi københavnere vidste for lidt om livet på landet, så han kunne finde på at råbe til én, når man var i stalden: "Kom herover så skal

jeg vise dig kærnemælkspatten på den her ko". En dag spurgte han, om jeg ville se ham slagte en høne. Han tog den rapt i vingen, fangede benene og lod den hænge med hovedet nedad. Så gik vi ud til huggeblokken i gården. Med et kort øksehug skilte han det lille hovede fra den store krop og slap den ned på jorden. Den hovedløse høne løb væk fra blokken med blodet pulsende op gennem halsen. "Har du set hvor dum den er? Den kan klare sig uden hovede", sagde Morten Christensen. Efter en cirkeltur faldt den om og lå og spjættede lidt.

Min søster og jeg havde engang zebrafinker. Måske var det kun hendes? Jeg husker dem kun for det røde næb og tegningerne på siden. Måske er det også fordi fugle er noget underligt noget. Svære at komme til at holde af.

Sådan var det, indtil Puss Pusser kom ind i mit liv. Pus Pusser var en gulgrøn undulat, som mine tre yngste børn havde, da de gik i børnehave. Den havde som Piphans sit bur i køkkenet, men blev efterhånden så tam, så den prøvede flere andre rum af. Ungerne trænede den i at svare, og den blev ret god til at sige noget, som lignede dansk. Den var meget tillidsfuld. Når vi spiste, satte den sig nogengange i min søns øjenbryn og pillede krummer af hans overlæbe. Det lignede et surrealistisk billede af Max Ernst.

En dag, da min kone havde været i bad, havde hun åbnet badeværelsesvinduet for at lufte ud og glemt, at Puss Pusser var ude af sit bur. Den prøvede det nye, åbne rum af og fandt aldrig tilbage. Selvom vi kaldte og kaldte, så vi den aldrig igen.

Det var mig, der skulle hente ungerne i børnehave den dag. Jeg var lidt beklemt og havde tænkt meget på, hvordan de ville reagere på nyheden om, at deres elskede Puss Pusser var fløjet hjemmefra. Min ene datter begyndte straks at stortude af overvældende sorg. Hendes tvillingsøster konstaterede derefter tørt: "Så har katten nok spist den!" Dagen efter var hun syg og måtte blive i sengen i en uge. Til slut sagde min søn: "Jeg tror ikke katten har taget Puss Pusser, for jeg lærte den noget karate!"

ghetto,

fra italiensk *getto*, støberi, muligvis i sammenblanding med det hebraiske ord *ghet*, adskillelse. Ordet er først brugt om Venedigs ghetto i 1516, hvor der netop lå et jernstøberi. Ordet kom ind i dansk i 1800-tallet. Ludvig Meyers fremmedordbog fra 1837 skriver simpelthen: "det af Jøderne beboede Qvarteer i Rom".

Ét af de første eksempler på *tvungen* adskillelse mellem jøder og andre var de *millahs*, som fra 1280 oprettedes i det muslimske Marokko. I Europa kom ghettoerne i løbet af 13- og 1400-tallet med Frankfurt og Prag som kendte eksempler. Ghettoerne faldt i Europa én efter én som tvungne opholdssteder efter den franske revolution. Symbolsk rev Napoléon portene af Venedigs ghetto og brændte dem, da han erobrede byen. Hitler genindførte ghettoer i Polen i forbindelse med tilintetgørelsen. En moderne fremmedordbog vil have en variation som 'neger-ghetto', der altså henviser til det moderne fænomen, at de sorte i USAs storbyer *de facto* bor i bestemte kvarterer. Men forskellen mellem de kvarterer, hvor de rige bor og som ikke kaldes ghettoer, og de kvarterer hvor de sorte bor, er at de begge i høj grad vælges af økonomiske grunde, men at de sorte ikke *kan* vælge rigmandsghettoerne og de rige ikke *vil* vælge de sorte ghettoer.

Da de østeuropæiske jøder kom til Danmark i begyndelsen af forrige århundrede bosatte de sig efter samme princip som de sorte: de billigste steder. Der opstod derfor 3 steder i København tilløb til ghettoer i denne moderne betydning, nemlig i majonaisekvarteret (Hummergade, Laksegade), Borgergade-Adelgade og på Nørrebrogade. Men lige så snart det gik familjerne lidt bedre, flyttede de væk fra de tre fattigkvarterer til Østerbro f.eks. For de religiøse galdt det om at bo i gåafstand af synagogen. På *shabes* må man ikke køre.

holocaust,

fra eng. *holocaust*, fra fransk *holocauste*, fra lat. *holocaustum*, fra græsk *olokauston* (ὁλόκαυστον), brændoffer, som helt opbrændes.

Ordet optræder i den græske oversættelse af Det gamle Testamente, *Septuaginta*, hvor det oversætter det hebraiske ord 'ôlâh, 'offer til Gud'. Fra *Septuaginta* gled det med over i den latinske oversættelse, *Vulgata*.¹³ Herfra indlåntes ordet i fransk og engelsk. *Oxford English Dictionary* noterer som sit tidligste fund af ordet et stykke af mosebøgerne fra 1250: "Ysaac was leid ðat auter, So men sulden holocaust don." Det bruges i *The King James Bible* og i senere engelske oversættelser. Fra den bibelske brug gled ordet over i almindeligt engelsk i en mere omfattende betydning af offer og destruktion. I 1942 bruges ordet som overskrift i *News Chronicle* for første gang om Hitlers jødeudryddelse og igen i 1943 i et referat af en tale i Overhuset: "The Nazis go on killing...If this rule could be relaxed, som hundreds, and possibly a few thousands, might be enabled to escape from this holocaust".

¹³ Se Zev Garber og Bruce Zuckerman: Why do we call the holocaust "The Holocaust?" An inquiry into the psychology of labels, *Modern Judaism* 1989/9/s. 197-209.

Blandt jøder blev det bibelske ord *khurban* introduceret allerede under krigen. Både på hebraisk og på jiddish, hvor det ifølge Uriel Weinreichs jiddish-engelske ordbog¹⁴ hedder *khurbm*, idet n assimileres med det bilabiale b til m. *Khurban/khurbm* er det ord som bruges om ødelæggelsen af det første tempel (*khurbm-bajes-rishn*) i 586 fvt. og det andet tempel (*khurbm-bajes-shejm*) i 70 evt. Ordet betyder ødelæggelse, katastrofe, destruktion. På jiddish bruges, igen ifølge Weinreich, tillige ordet *umkum*, afledt af verbet *umkumen*, dø en voldsom død, omkomme. I 1947 introducerede Yad Vashem ordet *shoah* som erstatning for *khurban*. Yad Vashem var oprettet i Palæstina i 1946 som en institution, som skulle mindes ofrene for den nazistiske udryddelse af jøder. *Shoah* introduceredes i forbindelse med en konference i 1947. Ordet kommer også fra biblen, hvor det er forbundet med Guds vrede, og den straf en stor fjende forøver ved et nederlag. Det afgørende ved at vælge *shoah* frem for *khurban* var imidlertid næppe de teologiske konnotationer, som kunne minde om hinanden, men derimod dette at skille udryddelsen af de europæiske jøder 1941-45 ud af den jødiske lidelseshistorie som noget særskilt.¹⁵ At *shoah* og *holocaust* blev knyttet sammen (selvom det altså refererer til forskellige forhold i Biblen) skyldes formentlig Israel selv, idet den israelske uafhængighedserklæring fra 1948 indeholder en reference til "det nazistiske *shoah*", som i den officielle engelske oversættelse (engelsk var officielt sprog i mandattiden) lød "the Nazi holocaust".¹⁶ Med Eichmann-retssagen

¹⁴ Uriel Weinreich: *Modern English-Yiddish Yiddish-English dictionary*, New York, YIVO Institute for Jewish Research, 1968.

¹⁵ Dalia Ofer: Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53, *Journal of Contemporary History* 1996/31/3/s. 569.

¹⁶ Peter Novick: *The Holocaust in American Life*, New York 1999,

i 1961 blev det spredt udenfor Israel, at dette forhold havde sit eget navn på engelsk, nemlig *holocaust*. Siden hen - i løbet af 1970erne - fik det en så central og sakral betydning i USA, at ordet nu skulle staves med stort H: *Holocaust*.

s.133.

Ordet *holokaustum* findes i Ludvig Meyers fremmedordbog fra 1837 og i senere udgaver frem til 1924 med betydningen "Brændoffer som bliver aldeles opbrændt". Ordet var imidlertid så sjældent, at det gled ud af fremmedordbøgerne igen. F.eks. har Berlingskes fremmedordbog fra 1945¹⁷ ikke ordet med, ej heller Gyldendals fremmedordbog i dens 70er udgaver. Det er først efter den amerikanske tv-serie *The Holocaust* fra 1979 ordet blev genintroduceret på dansk, som et engelsk låneord og med engelsk udtale. *Gyldendals Fremmedordbogs* 10. udgave fra 1987 prøvede at fordanske ordet til *holokaust* og refererede dér direkte til den amerikanske film.¹⁸ *Nudansk ordbogs* nyeste udgave staver det imidlertid *holocaust* og definerer ordet: "jødeudryddelserne under anden verdenskrig".¹⁹

Hvad kaldte vi det før 1979? Vi kaldte det ikke noget. Hjemme hos os talte vi om "under krigen". Krigen var et epokalt skift. Den havde for altid ændret mine forældres liv. Men inde i denne semantiske black box 'under krigen' var også det som skete med jøderne.

Det var naturligvis i første række knyttet til min mors, min søsters og min onkels dramatiske flugt til Sverige i oktober 1943, hvor de var en hårsbred fra at drukne. Det var også knyttet til historien om min mors onkel Moishe som døde i Theresienstadt. Og så var det længere ude og endnu mere frygteligt knyttet til historien om min mors navnløse tante, søster til min morfar. Min morfar havde to brødre og en søster. Ifølge familjelegenden tog de to storebrødre til USA med familjearven og lod deres mor tilbage i fattigdom med de to mindre søskende i Kalisz. Min morfars mor døde før krigen, men min mors familie i Danmark havde forbindelse med søsteren, som jeg aldrig har hørt noget navn på. Fra slutningen af 30erne sendte de pakker med mad til hende og hendes familie. Men i 1942 kom et par pakker tilbage med

¹⁷ Inger og Jørgen Bang: *Fremmedordbog*, Kbh. 1945.

¹⁸ Sven Brüel og Niels Åge Nielsen: *Gyldendals Fremmedordbog*, 10. udg. Kbh. 1987.

¹⁹ *Politikens store nye nudansk ordbog*, Kbh. 1996.

oplysning om at adressaten var ubekendt. Vi ved intet om hende, kun at hun aldrig efter krigen gav sig til kende igen. Vi talte om hende, lavmælt, og min mor sagde at hun jo nok var blevet gasset. 'Gasset' var et ord af navnløs rædsel, som var inden i området 'under krigen'.

Fra barnsben kendte jeg flere, som havde været i koncentrationslejre. Én af dem var Alfred, som havde været i 3 forskellige. Han sammenfattede sine oplevelser, da han sagde til mig: "Der findes ikke den menneskelige ondskab eller perversion, jeg ikke har set". Jeg talte en gang med én, som havde været i Frøslev, men som havde mange kammerater fra modstandskampen som havde været i Stutthof, Neuengamme, Mauthausen osv. Han sagde at man af og til hørte historier om kammerater, som havde opført sig dårligt. F.eks. havde han selv hørt om én som mente, at han burde have mere at spise end de andre, fordi det var vigtigere at han overlevede. Han indtog nemlig en vigtig position i DKP. Den tidligere Frøslev-fange kommenterede: "Der er mange som er sure over sådan noget. Efter min bedømmelse giver det ingen mening at se moralsk på et kz-ophold. Det der foregik dér, foregik hinsides al moral."

Men så var der Auschwitz, Bergen-Belsen, Treblinka, Maidanek, Sobibor, som jeg hørte omtalt med forfærdelige ord som 'udryddelse' og især 'tilintetgørelse'. 'Gasning' og 'tilintetgørelse' var sorte huller. Helt konturløse betydningsområder fyldt med formløs rædsel.

Vi så som børn fotografier fra kz-lejre. Jeg husker også Per Ulrichs tegninger af muselmænd.²⁰ Men det var først da vi blev taget med ind for at se de første dokumentarfilm, at der kom billeder på tilintetgørelsen. Det var forfærdelige film. Men faktisk kunne billederne slet ikke formidle rædslen i dens fulde udstræk-

²⁰ Muselmand, lån fra arabisk *musliman*, flertal af *muslim*; bøjes på dansk som om endelsen -man betød 'mand': muselmænd; et slangord fra koncentrationslejrene, som bredte sig (ty. *Muselmänner*, eng. *mussulmans*) efter krigen. Ordet opstod fordi de afmagrede skeletmennesker gik rundt med et stykke tæppe og lignede en araber eller en orientalsk asket.

ning. Det kunne kun beretningerne fra dem som havde overlevet ved at være dem som fyldte togene, der gik fra Theresienstadt til Auschwitz, dem som tømte gaskamrene eller dem som passede krematorierne. Men i al deres fattige objektivitet, sagde filmklippene og still-billederne alligevel noget forfærdeligt: det var sådan hér.

I hele den tid hed det ikke andet end 'under krigen', 'gasset', 'tilintetgørelse'. Måske også den frygtelige eufemisme: *Die Endlösung*, den endegyldige løsning. Nu hedder det et amerikansk ord, opkaldt efter en amerikansk soap.

indfødsret,

er som ord dannet i sidste halvdel af 1700-tallet. Første led er genitiv af det forældede adjektiv *indfødt*, det som i dag hedder 'indfødt'; 'indfødt' går tilbage til gammeldansk *innfødh* og det oldislandske *innføddr*, i betydningen 'født og opvokset på et bestemt sted'. 'Indfødt' har en interessant dobbeltbetydning: 1) man kan sige "han er indfødt dansker", men siger man 2) "han er indfødt", er *han* slet ikke dansker mere, men ikke-europæer, måske afrikaner eller vild. 'At leve blandt de indfødte' betød i forrige århundrede at leve blandt de vilde. Andet led '-ret' går tilbage til gammeldansk *ræt* og oldislandsk *réttir* og bruges over et bredt felt om det som er rigtigt, specielt om det som er juridisk gældende. *Indfødsret* havde slet ikke noget med de vilde at gøre, det var den ret en dansk statsborger havde til at blive anset på lige fod med andre danskere i retlig henseende. Ordet optræder første gang i en forordning af 15. 1.1776. Denne ret kunne ifølge grundloven af 1849 § 54 kun ved lov tildeles udlændinge, ikke-danskere, immigranter.

Ifølge Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret af 19. marts 1898 fik børn født af fremmede indfødsret ved deres fyldte 19. år hvis de havde haft ophold her uafbrudt. Hvis en mand fik indfødsret fik hans kone og ægtefødte børn det ligeledes. Ved ansøgning om indfødsret (naturalisation som det hed) skulle kommunalbestyrelsen udtale sig om ansøgeren havde ernæret sig og sin familie uden hjælp fra det offentlige, især fra "de fattiges

Kasse", og om han havde ført et "hæderligt og ædrueligt Levned og saaledes i det hele har erhvervet sig sine Medborgeres Agtelse". Principperne gik med over i den nye lov fra 1925.

Man skulle søge om indfødsret. Så var det op til fremmedpolitiet at forhøre ansøgeren og undersøge den pågældendes straffeforhold. Siden skulle kommunen udtale sig. Var der intet at udsætte på folk og opfyldt de lovens krav kunne de blive optaget på årets indfødsretslov og fik således ved lov dansk indfødsret og statsborgerskab.

Det står hen i det uvisse hvilken legitimation min mormors forældre havde med sig fra Litauen, da de i formentlig året 1900 emigrerede til Sverige med deres børn. Men muligvis havde de et russisk guvernørpas. Om de også havde det med til Danmark, da de mellem 1904 og 1909 i forskellige afdelinger emigrerede hertil, er et åbent spørgsmål. Sagen er at på det tidspunkt administrerede politiet efter fremmedloven af 1875, som var yderst liberal. Hvis ikke man var udenlandsk tater (dvs. sigøjner), musikanter, foreviser af dyr og andet eller udøver af kraft- og behændighedskunster, kunne man ret frit rejse ind og ud uden pas eller visum. Ønskede man fast ophold skulle man have en fremmedbog, der ligesom tyendes skudsmålsbøger skulle påtegnes, dog ikke af arbejdsgiveren, men af statspolitiet under hvem de fremmede sorterede. Denne liberale holdning gør også, at politiet ikke førte nogen særlig kontrol, som gav anledning til arkiver, som i dag kan fortælle os noget om mængden af fremmede. Et kartotek over fremmede ser først ud til at være lavet fra 1920'erne.

Mange af de jødiske flygtninge kom til Danmark uden gyldig legitimation, dvs. pas. Én af min mors onkler brugte således i mange år sit flyttebevis fra Sverige som legitimation. Af fremmedpolitiets sager kan man se, at det først er efter første verdenskrig eller i dens sidste år, at politiet brugte tid på at kontrollere legitimationens gyldighed.

Min mormors familie kom som sagt fra Litauen. Da de emigrerede var det en del af Tsarrusland. I forbindelse med revolutionen blev Litauen (som Estland, Letland, Finland og Polen) et selvstændigt land. Og faktisk anerkendte Litauen frem til

20ernes begyndelse nogle af de oprindelige indbyggere som litauiske statsborgere og udstedte pas til dem i København. Den praksis stoppede imidlertid med henvisning til, at de (jødiske flygtninge) ikke havde tilstrækkelig legitimation! De var nu fanget i en fælde: alle lande krævede efter verdenskrigen pas, og Danmark krævede indrejsevisum ved tilbagekomsten fra en rejse. I nødstilfælde udstedte Statspolitiet et dansk pas til en statsløs til et bestemt formål, men det var meget svært at opnå. Efter overenskomst blev det i 20erne muligt at få udstedt et såkaldt nansenpas. Det var et særligt pas for statsløse, som skulle fornys en gang om året.

I midten af 20erne begyndte min mors familie at søge dansk indfødsret. Den mest velbeslåede af min mors onkler fik allerede indfødsret i 1925, min morfar først i 1927; da var min mor 7 år gammel.

Min oldefar Motke døde i 1925 som statsløs. Min oldemor Feige som boede i opgangen ved siden af min mors familie blev herefter underholdt af sine børn. Hun søgte i 1932 dansk indfødsret. Fremmedpolitiet udtalte: "Hun er det danske Sprog mægtig, ikke tilt[alt]. ell. Straffet, negativ Straffeattest og har ikke nydt off. Hjælp". Alligvel fik hun afslag. Hun søgte igen i 1935 og fik igen afslag, denne gang på grund af hendes høje alder. Det var Københavns Kommune, som begge gange spændte ben for sagen. Man må formentlig forstå henvisningen til hendes alder derhen, at blev hun dansk statsborger ville hendes børn overlade det til kommunen at forsørge hende, følgelig kunne hun ikke få indfødsret.

En anden hindring kunne det være at have haft et sammenstød med det danske retsvæsen. Blot en betinget dom var tilstrækkelig til at man ikke kunne få indfødsret. Man skulle så søge om nyt nansenpas en gang om året, hvis man ville rejse og have sin opholdstilladelse forlænget. Ligeså slemt var det at modtage fattighjælp eller socialhjælp med fattighjælps virkning. Min mors ene tante kom til Danmark i 1904 og blev gift her i 1907 med en mand som hun fik tre børn med. Manden døde i 1918 og hun ernærede sine børn ved at gøre rent. Hun ansøgte i 1933 om

indfødsret, men fik den ikke selvom hun opfyldte alle kriterier og selv om hendes tre børn var danske statsborgere. Hun ansøgte igen i 1935. Men da havde hun fra maj til november på grund af sygdom modtaget offentlig hjælp "med delvis Fattighjælps Virkning". Derfor kunne Københavns Kommune ikke anbefale indfødsret. I 1958 søgte hun for sidste gang og det lykkedes hende at komme på indfødsretsloven fra 1959 efter 55 år i Danmark.

jiddish,

staves officielt 'jiddisch' og ifølge *Nudansk ordbog* (1964) kommer ordet "fra tysk *jiddisch*, sa. ord som tysk *jüdisch*, jødisk". En lignende opfattelse har den svenske *Nationalecyklopedin*, som forklarer det svenske *jiddisch* med "av ty. *jüdisch* 'judisk'", mens *Den Store Danske Encyklopædi* nøjes med at skrive lidt svævende: "'jødisk', jf. ty. *jüdisch*, eng. *Yiddish*", hvilket igen formentlig kommer fra *ODS*, som skriver "*fra ty. jiddisch el. eng. yiddish, sa. ord som ty. jüdisch, jødisk*". Men hvis det var tilfældet, at 'jiddisch' kom fra tysk kunne man ikke forklare, hvorfor der er dobbelt 'd' i ordet, tysk *jüdisch* har kun et enkelt. Sagen er da også, at ordet kommer fra engelsk. Det var østeuropæiske jøder, som bragte jiddish med sig til England i forrige århundrede. Jødisk hedder på jiddish *jidish* med langt i. For at undgå en diftong [aj] ved en engelsk form som 'Yidish' indførtes dobbelt d: *Yiddish*. *Oxford English Dictionary* daterer sit første fund til 1875. Det er fra *New Era* og lyder: "In fact, this corrupt German is known as Yiddish or Jewish German." Og ordbogen bemærker videre: "The English word has been adopted in German as *jiddisch*." Staveformen 'jiddisch' på dansk er altså en fejlagtig fortyskning.

At ordet Yiddish blev fortysket som *jiddisch* skyldes ikke mindst lingvisten Salomo Birnbaum, som har gjort meget for at udbrede ordet som navn for sproget. Før det nye ord, hed sproget på tysk *jüdisch-deutsch*, som i Gottfried Seligs *Kurze und gründliche Anleitung zur Erlernung der Ju,edisch-deutschen Sprache* (Leipzig 1767) eller hans *Lehrbuch zur gründlichen Erlernung der ju,edisch-deutschen Sprache für,er Beamte, Gerichtsverwandte, Advocaten und insbesondere für,er Kaufleute; mit einem vollsta,endigen ebra,eisch und ju,edisch-deutschen Wörterbuche* (Leip-zig 1792).

Da de jiddish-talende immigranter kom til Danmark i begyndelsen af 1900-tallet udgav de flere skrifter på jiddish her, bl.a. bladet *judische folks-tsajtung*, der udkom som dagblad i København i 1914. Bladets navn blev med latinske bogstaver

gengivet som *Jüdische Volkszeitung*. Her er der tale om en *fortyskning*, både med ordet *judish* på jiddish og den selvfølgelighed, hvormed titlen oversættes til tysk; en fortyskning som senere jiddishister gik imod. *ODS* giver eksempler fra omkring første verdenskrig, hvor ordet er blevet optaget i dansk, på at det da hed *jeddisch*: "Med et Alarmskrig paa Jeddisch piler [Russerbørnene] af Sted i samme Øjeblik, som de øjner Betjenten" med et citat fra *Riget* 10.1.1913. Ligesom *ODS* citerer *Salmonsens* (1893-1911) for adjektivet 'jiddisk'. Også udtrykket 'jødetyisk' blev brugt. Men det blev altså formen 'jiddisch' som slog igennem.

På jiddish betyder *יִידיש*, *jidish* både 'jødisk' og 'jiddish', og Uriel Weinreich anbefaler i sin ordbog under opslaget *Jewish* at bruge udtrykket *יִידיש*, *baj jidn*, bogstaveligt 'hos jøder', hvis man vil undgå sammenblanding. På russisk går tvetydigheden igen. Her hedder en jøde еврей, *jevrej*, egentlig 'hebræer', mens jødisk hedder еврейский, *jevrejskij*, egentlig 'hebræisk'. Både hebraisk og jiddish hedder således еврейский, *jevrejskij*, og skal man skelne, kalder man hebraisk for древнееврейский, *drevnejevrejskij*, egentlig 'gammelhebræisk', mens moderne hebraisk så kan hedde современный древнееврейский, *mjennyj drevnejevrejskij*, egentlig 'nutidig gammelhebræisk'.²¹

I de fleste oversigter regnes jiddish som et germansk sprog. Ifølge Max Weinreich²² kom de præ-ashkenaziske jøder,²³ som grundlagde det jiddishe sprog, fra Italien og Frankrig til Sydtysk-

²¹ Se Bettina Simon: *Jiddische Sprachgeschichte*, Frankfurt/M 1993, s. 31f.

²² Max Weinreich: *History of the Yiddish Language*, (opr. jiddish 1973), Chicago 1980.

²³ Jiddish er de ashkenaziske jøders sprog, mens judezmo el. ladino er de sefardiske jøders sprog. Traditionelt oversættes det hebraiske ord *ashkenaz* med Tyskland og *sefad* med Spanien.

land omkring år 1000. Her skiftede de til tysk, som blev grundlaget for det nye sprog. Efter fordrivelsen til Østeuropa blev sproget beriget med slaviske træk. Han finder stedet hvor jiddish fødtes ved den nedre Rhin.

I 1991 udfordrede den amerikanske lingvist Paul Wexler denne forståelse med en artikel med titlen "Yiddish - The Fifteenth Slavic Language"²⁴. Senere udbyggede han sin tese i en bog som hedder *The Ashkenazic Jews: a Slavo-Turkic people in search of a Jewish identity*.²⁵ Hans tese går ud på, at 1) de ashkenaziske jøder i det væsentlige nedstammer fra slaviske og tyrkiske folk (bl.a. khazarer) og ikke er efterkommere af emigranter fra Palæstina; 2) grundsproget for jiddish er det slaviske sprog sorbisk; 3) jiddish har fået sit tyske ordforråd da de judeo-sorbisk talende ashkenazer kom i forbindelse med tysktalende (og tyske jøder) og i denne kontakt udskiftede en stor del af sit sorbiske ordforråd med tyske ord. Med Wexlers teori flyttes fødestedet for jiddish mod øst.

²⁴ I *International Journal of the Sociology of Language* nr. 91.

²⁵ Columbus, Ohio, 1993.

Da han først offentliggjorde sin artikel blev den diskuteret af otte lingvister, som i varierende grad var skeptiske overfor hans tese. Samtidig pegede han på en række problemer i Weinreich' konstruktion, som flere af kritikerne var åbne overfor. Uanset om Wexler har ret, har han anfægtet et meget vigtigt forhold i jødisk historie og sproghistorie: den udtalte tese om at nutidens jøder nedstammer fra jøder som oprindelig emigrerede fra Palæstina. Allerede Arthur Koestler foreslog i sin bog *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage*²⁶, at khazarerne var forfædre til ashkenazerne. I en ny bog har Kevin Alan Brook sammenfattet hvad vi i dag ved om khazarernes rige.²⁷ Det khazariske rige lå mellem Sortehavet og Det kaspiske Hav. I 861 konverterede kong Bulan til jødedommen, og ikke mindst kong Obadiah (870erne) byggede synagoger over hele landet og gjorde meget for at udbrede jødedommen. I 960erne begyndte den russiske erobring af khazarriget og omkring 980 gik kongen over til kristendommen. Omkring 1016 var det slut for khazarriget. Brook understøtter med sin bog eksplicit tesen om ashkenazernes ikke-palæstinske oprindelse. Han mener at de tyrkiske khazarer, men også slaviske folk, indgik i dannelsen af den ashkenaziske folkegruppe.

Muligvis vil spørgsmålet om det jiddishe sprogs oprindelse komme nærmere en holdbar tese, når det enorme kildemateriale i *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry* er udnyttet bedre. Sprog- og kulturatlasen er et arkiv grundlagt af Uriel Weinreich og hans kone Beatrice Silverman Weinreich. Den består af interviews med omkring 600 jiddish-talende og omfatter omkring 6000 timers tale. De talende er udvalgt efter deres oprindelsessted i Østeuropa og de bliver stillet mere end 3000 spørgsmål. Udover at tegne et fintmasket dialektatlas kan man også tegne tilsvarende grænser mellem de som kom sukker i deres *gefilte fish* og de som ikke gjorde, og de som opfattede tomater som *treife*, altså urene, og de som ikke gjorde. Atlasen begyndte at

²⁶ London 1976.

²⁷ Kevin Alan Brook: *The Jews of Khazaria*, Northvale og Jerusalem 1999.

udkomme i 1992.²⁸

Min første erindring om jiddish var en leg jeg havde med min bedstefar. Jeg red på hans knæ og så sagde han: "*du bis a knake-man une nun*". Og så grinede han, og jeg var glad. Men jeg forstod ikke hvad han sagde. Først da jeg blev større, fortalte min mor mig, at det var en vits. Oversat sagde han: "Du er en knakkemand uden n". Tager man 'n' fra 'knakkemand' får vi 'kakkemand'. *Kaken* betyder på jiddish at skide.

²⁸ *The language and culture atlas of Ashkenazic Jewry*, prepared and publ. under the aegis of an Editorial Collegium, Marvin Herzog...[et al.], Tübingen 1992-95.

Da min morfar døde var min mormor enke et stykke tid. Så traf hun en anden mand, som hed Jakob. Han var enkemand og forhenværende skrædder. Han var ikke from, men socialdemokrat. Han holdt *forverts*, den amerikansk-jiddishe avis, som på engelsk kalder sig *The Jewish Daily Forward*. Det er den avis, hvor Isaac Bashevis Singer offentliggjorde alle sine romaner som føljetoner efter han kom til USA. Den eksisterer stadig, men er ikke noget dagblad længere. Dengang kendte ingen af os til dén Singer. Det var storebroren Israel Joshua Singer, som var verdenskendt med sin roman *Brødrene Ashkenasi*.²⁹ Men senere, efter nobelprisen, blev lillebroren et stort navn. Min tante var også blandt hans beundrere. Hun mente dog ikke, at han selv kunne have alle de seksuelle erfaringer, som hans hovedpersoner havde. Så grim som han var, måtte det være en slags compensation, mente hun, at han skrev så meget om sex.

Min mormors anden mand, var kommet til Danmark i begyndelsen af 1900-tallet og havde efterladt sin familje i Polen. I Danmark havde han syet dag og nat indtil han havde tjent nok til at hente familjen hertil. Da jeg lærte ham at kende havde han to fingre, som ikke kunne strækkes mere af overanstrengelse ved syningen.

²⁹ Kbh. 1937. I 1939 udkom *Østen for Edens Have* på dansk.

jøde,

gammeldansk *jøthæ*, indlånt fra middelnedertysk *jode*, sammenlign hollandsk *jood*, norsk *jøde*; en middelnedertysk sideform var *jude*, som blev indlånt i oldislandsk som *juði*, i den gammeldanske si-deform *iuthæ*, svensk *jude*, tysk *Jude*, frisisk *joad*, fransk *juif*, ladino *djudio*, spansk *judío*, portugisisk *judeu*, irsk *giúdach*, wa-lisisk *iddew*, kornisk *yedhow*, bretonsk *yuzev*, baskisk *judu*, finsk *juutalainen*, estisk *juut*, samisk *juvdálaš*, grønlandsk *jute*, tyrkisk *yahudi*, urdu *yahoodi*; jiddish har formen *jid* og denne vokalisme går igen i slaviske sprog, hvor man har sideformen *žid*, dannet af samme stamme³⁰: russisk og ukrainsk *žid* (жид), polsk *żyd*, serbo-kroatisk *židov*, tjekkisk og slovensk *žid*, men også i litauisk *žydas* og i ungarsk *zsidó*; fra latin *iudaeus*, oldgræsk *iūdaĩos* (ιουδαῖος), oprindelig fra hebraisk *jehūdī*, egentlig: af Juda stamme. På andre sprog blev det det hebraiske ord *ivri*, hebræer, egentlig 'den som kommer fra den anden side af floden', som dannede basis for ordet 'jøde': russisk *jevrej* (еврей), bulgarsk *evrein* (евреин), serbo-kroatisk *jevrej*, nygræsk *evreos* (-εβραίος), albansk *hebre*, ita-liensk *ebreo*, rumænsk *evreu*. På dansk blev stammen brugt til sprognavnet 'hebraisk', og det er meget almindeligt, at sprog har begge rødder til at dække betydningsområderne folk/sprog/ religion. På dansk har man også den noget forældede term 'mosaisk' om religionen. Af helt afvigende rødder er albansk *çifut* og ungarsk *becsap*. Ved siden af formen *juði* havde oldislandsk ordet *gyðingr*, afledt af *guð*, gud. Jøderne var altså 'gudlinger'. På såvel islandsk som færøsk hedder 'jøde' i dag *gyðingur*.

Da jeg gik i skole i 50'erne var det meget almindeligt at bruge udtrykket 'at jøde' for 'at stjæle'. Det var så almindeligt, at jeg slet ikke lagde mærke til det og tog ordet til mig. En dag brugte jeg det hjemme og fik noget der lignede en regulær skideballe af min far:

³⁰ L. Katsnelson i D.G. Gintsburg: *Jevrejskaja entsiklopedija*, bd. 7, s. 587, Moskva 1991, repr. af udg. 1912-14.

det var at udbrede den holdning, at jøder stjal. Og det gjorde de ikke mere end alle andre mennesker. Punktum. Den sved. Det gjorde skideballe fra min fars side, men denne her i særlig grad, fordi jeg uden at vide det havde forrådt min mor og hele familien. Følte jeg.

Jeg synes naturligvis ikke, at man skal bruge nedsættende ord som 'at jøde'. Om det nu er den skideballe eller ej, så synes jeg, at der er noget mere man skal sige. F.eks. at mine kammerater overhovedet ikke forbandt noget antisemitisk med ordet. Eller at slangudtryk tit overskrider nogle korrekthedsgrænser, men alligevel fungerer. Måske fordi selve overskridelsen er lystbetonet. Selvom man kan indvende det samme mod udtrykket 'jødeorgel' for en regnemaskine, som mod udtrykket 'at jøde', så er det svært ikke at indrømme at udtrykket også er skægt. På samme måde som udtrykket 'at bide en negerarm af' for 'at skide' er både forkasteligt og morsomt. Eller udtrykket 'kineserpis' for 'te'.

Ser man sig om i det danske sprog efter spor af jøderne er de faktisk mange, selvom man må indrømme at en betydelig del ligger i samme tvivlsomme betydningssfære som 'at jøde'. Der er dog en lang række neutrale, som 'jødebrød' for *matze*, 'jødehellig' for ko-she, 'jødekirke' for synagoge (jøder har ingen kirker), 'jødekirkegård' for begravelsesplads, 'Jødeland' om Palæstina/Israel, men mærkværdigvis også om en bebyggelse i Gørlev sogn,³¹ 'jødelæsning' om at læse hebraisk, 'jødemaskerade' for *purim*, 'jødepræst' for rabbi, 'jødesøndag' for *shabbes*. Til disse sammensætninger burde man føje 'jødefløde', som ifølge Meta Melchior laves af mandeludtræk til at komme i kaffen for ikke at overtræde forbudet mod at drikke mælk umiddelbart efter at have spist kød.³² 'Jødeflø-de' var en tilpasning til dansk madkultur uden

³¹ Vestsjællands Amt, SV for Tissø. Institut for Navneforskning oplyser at den tidligste registrering af navnet er et kortblad fra 1863. Man kender ikke ordets etymologi, men fra samme område kendes eksempler på at et oprindeligt g- før fortunevokal er blevet forvekslet med j-; dvs. principielt kunne området have heddet Gødeland.

³² Meta Melchior og Esther Lexner: *Den jødiske kogebog*, Kbh. 1982, s.20; ifølge de jødiske spiseregler må man ikke blande mælkemad og

at det gik ud over de jødiske spiselove. På samme måde gik det med smørrebrødet. Smør og kød sammen gik ikke, "Men i stedet skabte man et righoldigt fedtebrødsbord, hvor smørret blev erstattet af hønse-, gåse- eller andefedt, og hvor der var utallige slags pølser, postejer og koldt afskåret foruden surt og sødt og salater."³³ Muligvis går også betegnelsen 'jødetorsk' om en krydret ret af kogt torsk tilbage til det jødiske køkken. I hvert fald er torsken én af de fisk, jøder må spise.

kødmad: ikke ved samme måltid, ikke af samme tallerkener, køkken- grej eller service og altså heller ikke fløde til kaffen efter et kødmåltid. I et jødisk køkken har man to sæt af alt, ofte i hver sin farve.

³³ Hanne Goldschmidt og Birgit Siesby: *Til bords indenfor murene. Københavnske minder om mennesker og mad*, Selskabet for Dansk Jødisk Historie, Kbh. 1988, s. 14.

Man må gå ud fra at 'jødebage' (tidl. 'Jødebakkelse') blev opfundet af jødiske bagere i København, det skriver *ODS* i hvert fald. Men mens en 'jødebage' i dag ifølge *Nudansk ordbog* er "en flad, rund småkage drysset med kanelsukker og hakkede mandler", så kunne den i forrige århundrede være noget wienerbrødslignende bagværk, ofte med rosiner i. I Nordjylland er en 'jødebage' en en rund brunsviger, som dog i Thisted er mindre end i resten af landsdelen. De jødiske bagere har især indskrevet sig i det danske sprog med det centrale ord 'birkes'. Birkes hedder *poppyseeds* på engelsk, altså valmuefrø. Det hedder det også valmuefrø på andre sprog som svensk f.eks. Kun på dansk hedder det 'birkes'. Det er en hebraisk rod afledt af *birkat hallehem*, den velsignelse som siges over sabbatbrødet. På jiddish bruges ordet *barkhes, berkhes*³⁴ eller *birkhes* om sabbatbrødet, som også hedder *khale*. På tysk findes ordet *Barches* om sabbatbrødet. Og oprindeligt hed det 'berkes' på dansk. Fredag eftermiddag, i god tid inden sabbatens begyndelse, kunne jøder og andre københavnere købe fint hvedebrød (f.eks. flettet) med birkes på hos de jødiske bagere. Ifølge *ODS* fandtes tidligere udtrykket 'berkes-tæppe' om det *kiddush*-tæppe som dækker brødet ved sabbatens indvielse. Meget sigende har Mosaisk Troessamfund kaldt sit kulturelle tidsskrift *Birkes* til adskillelse fra det trossamfundsinterne *Jødisk Orientering*. Tidligere fandtes også udtrykket 'jødebrøds-frø' eller 'jødebrøds-korn' om koriander-frø.

Sammensætningerne med 'jøde-' er ikke alle lette at forklare. 'Mundharpen' eller 'mundgigen' kaldes også en 'jødeharpe' med et oversættelseslån fra engelsk, hvor den hedder *Jew's harp*. *The Oxford Companion to Music* skriver, at udtrykket *Jew's harp* er meget gammelt på engelsk, hvor den også kan hedde *Jew's trump*. Der henvises til at instrumentet på tysk kan hedde *Judenharfe*, men at nogen forbindelse med jøder aldrig er sporet. På tysk hedder jødeharpen ellers *Maultrommel* og på fransk *guimbarde*.

³⁴ I *En Jøde* lade Goldschmidt gamle Marthe sige: "Butterkuchen have I Fredag Aften, medens et andet Israels Barn darrer ved et stykke Bersches og magert Kjød!" (*En Jøde*, København 1968, s. 60).

Hvorfra et udtryk som 'nu kniber det for de små jødedrenge' stammer er svært at sige, mens talemåden 'så velkommen som en so i et jødehus' (eller 'til jødebryllup') giver umiddelbar mening. Udtrykket 'her er støj som i en jødeskole' må referere til en forestilling om, at jøder talte højt og meget, måske fordi de talte et sprog, danskerne ikke forstod og derfor ikke behøvede at tale sagte. 'Jødeskole' (middelhøjtysk *juden-scuole*) betyder iøvrigt synagoge; på jiddish hedder det simpelthen *shul*.

Hvorfor planten *physalis alkekengis* hedder 'jødekirsebær' fortaber sig, men måske opfattede man dem som eksotiske. Samme plante hedder på russisk *kitajskie fonariki*, kinesiske lamper.³⁵ At te kunne hedder 'jødindepis' som et alternativ til 'kineserpis' må hænge sammen med samme betydningsladning. Måske skal ordet 'jødetrampere' for sandaler med rem til storetåen også opfattes som en eksotisk reference. At den grådige rovfisk *epinephelus itajara*, som kan blive over 350 kilo, kaldes en 'jødefisk' er ikke umiddelbart forklarligt. Ordet 'jødelugt' skal ifølge ODS referere til "lugt (især af hvidløg), der er karakteristisk for (urenlige) jøder". Helt parallelt betød 'jødeløg' på københavnsk det samme som hvidløg. Talemåden 'jyder, jøder og gråspurve er der alle vegne' bygger muligvis ifølge ODS på en sammenblanding af jyder og jøder. Talemåden findes også i formen: 'jyder, skotter og røtter [rotter] i alle lande flytter'. Der findes en folkedans som hedder 'jødetur', men om den har nogen forbindelse med jødisk danseskik vides ikke.

En række vækster har forstavelsen 'jøde-': 'jødeæble' (nu paradisæble), 'jødemyrte' (variant af alm. myrte), 'jødepalme' (en dværgpalme), 'jødetorn' (en art vrietorn eller brystbærtræ) og 'jødeøre' (om judasøre). 'Jødevirak' blev brugt om den vellugtende harpiks fra *styrax officinalis* og 'jødebalsam' om balsam fra *com-miphora opobalsamum*. Det er formentlig associationer af

³⁵ Svenska Akademiens ordbok skriver under 'jude-körsbär', at det stærkt orangefarvede bæger anses at ligne et hovede med rødgult slør, sådan som jøderne tidligere plejede at bære. Der henvises til at frugten på tysk tidligere hed 'Juden-hütlein'.

familjen 'eksotisk og orientalsk' som her er styrende. Det samme er tilfældet med 'jødebeg', 'jødeharpiks' og 'jødelim' (middelhøjtysk *judenlîm*), som er betegnelser for *bitumen judaicum* eller asfalt, som fandtes i store mængder ved Det døde Hav. 'Jødekrukke' var et farvestof fremstillet af purpurneglen som anvendtes ved fremstilling af purpurfarver. 'Jødesten' og 'jødepig' er blevet brugt om fossiler, som især fandtes i Palæstina, 'jødesten' dog muligvis også om asfalt (jvnf. at *judenstein* havde samme betydning som *judenlîm* på middelhøjtysk).

Centralordet 'at jøde', at stjæle, snyde, sjakre eller ågre, optræder også som substantiv, 'jød', rapseri, tyveri (eks. 'æblejød'), snyd, men også i betydningen skidt eller bras. På samme måde kan 'en jøder' være en defekt eller kassabel ting. Ifølge Kaj Bom³⁶ kan en hæler være 'haj', 'neger' eller 'jøde'. Penge kan hedde 'jødemagnet' og kugler man spiller med kan hedde 'jødeugler'. Spillet *terre* kunne hedde 'jødospil'. Eftersom man dengang man spillede med knapper, kunne spille om 'morsdreng' (knapper fra M(underings) D(epotet)), kan 'jødendrene' oprindeligt være udviklet i denne spillets verden. Endelig kunne 'en jøde' simpelthen være synonym med, og jeg citerer *Politikens slang ordbog*³⁷: "1. tyv; hæler. - 2. pantelåner; ågerkarl. - 3. (1908) snyder." Årstallet betyder at oplysningen stammer fra *Ordbog over Gadesproget* fra 1908.³⁸ 'Jøderente' betød ifølge ODS en "høj, ublu rente (hos aagerkarle); aagerrente". Ifølge ODS brugtes ordet jøde især i dagligsproget "om pengegrisk jøde, jøde, der ernærer sig som pengeudlåner olgn.; derefter (uden henvisning til nationalitet) i al alm.: pengegrisk, gerrig person; spec. om aagerkarl (jf. Pengejøde, Græker); ogs. om forretningsmand, der holder høje priser, ell. som driver smaahandel, især med brugte ting (fx. om antikvarboghand-

³⁶ Kaj Bom: *Slang. Argot-Jargon*, Kbh. 1948; *Mere om slang. Nye Strejftog på det gemytlige sprogs område*, Kbh. 1950; *Slangordbogen*, Kbh. 1957.

³⁷ Søren Anker-Møller, Hanne Jensen og Peter Stray Jørgensen: *Politikens Slangordbog*, Kbh. 1989.

³⁸ V. Kristiansen: *Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale*, 2. udg. Kbh. 1908.

ler: [...] Bogjøde)". Orde 'sjakker-jøde' eller 'skakker-jøde' er et indlån fra tysk *Schacherjude* og er en sjakre-jøde. 'Jødeklaver' må regnes til hele denne betydningssfære både i dets ældre betydning som kasseapparat, men også i dets fornyede brug: 'jødeorgel' for regnemaskine. Måske skal også ordet 'jodefolie', et fagord for uægte bladsølv, regnes hertil. Helt parallelt til 'jodeguld' som heller ikke er guld, men guldbronze. Måske skal også udtrykket 'en jøde' om en klump i puddersukker eller melis regnes til denne produktive sfære. Til de negative ord hører naturligvis også de religiøst betonedede ord, som 'jodeløgn' i følgende vers af Grundtvig³⁹:

Trods al Jøde-Løgn og Snak,
Gud skee Lov og Tak!
Jesus er opstanden!

Også udseendet har sat sig visse spor. Når den sydamerikanske abe *pithecia satanas* kaldes en 'jodeabe', skyldes det et "mægtigt skæg og sort, paryklignende hovedhaar" (*ODS*). Det gælder også planten *saxifraga sarmentosa*, som kaldes 'jodeskæg' på grund af dens langtnehængende trådlignende forblade. En 'jodesnabel' hentydede til forestillingen om, at jøder havde store, buede næser. En 'jodesmovs' eller en 'jodetamp' har som nedsættende ord tydelige visuelle konnotationer.

Ifølge *Politikens slang ordbog* har jødeudryddelsen sat sig ét ubehageligt spor med udtrykket 'jodekoger' for en sæbefabrik.

³⁹ Hvor Grundtvig formentlig refererer til Luthers skrift *Von den Ju,den vnd Iren Lu,egen*, Wittenberg 1543; N.F.S. Grundtvig: *Salmer og aandelige Sange*, I, Kbh. 1868, s. 655.

Indefor fagsproget er der især to udtryk som springer i øjnene. Elektrikerne taler om en 'jødepike', når en ledning er blevet afisoleret i enden. Referencen til omskæring er her indlysende. Kaj Bom anfører (i den ekstra ordliste til bogen *Slang* fra 1948) at en afklippet ledningsende kunne hedde 'en jøde', formentlig med samme reference. Kaj Bom indsamlede fagudtryk ved at skrive artikler til fagforeningsblade og opfordrede læserne til at sende eksempler ind til bladet. I maj 1950 skrev han i blikkenslagernes fagblad, og der kom en del svar. I dem alle indgik udtrykket 'jøde' for restmaterialer eller gammelt metal, f.eks. zink, der blev taget af for at blive udskiftet. 'Jøde' var noget som traditionelt tilfaldt svenden eller lærlingen, som solgte det til en produkthandler. Muligvis er roden her, at mange produkthandlere i forrige århundredes København og langt ind i dette var jøder. Det virkede imidlertid noget påfaldende, at man midt under krigen i februar 1944 i samme fagblad - under overskriften "Jøde" - kunne læse følgende advarsel: "Begrebet "Jøde" er i en Tid som denne en Kræftskade paa vort Fag, og det betyder, at ogsaa *du* kan komme under Mistanke, hvor en flittig "jødemand" optræder." Advarslen gik simpelthen på det uafklarede spørgsmål: hvem ejede restmetallet og det kasserede metal. I det følgende nummer forsvarede en af medlemmerne retten til jøde som en hævdvunden ret, som intet havde med tyveri at gøre. I 1952 kom det faktisk til en domstolskendelse i spørgsmålet om retten til jøde. Der var nemlig en blikkerslagersvend, som kom i fængsel for at sælge jøde. Selvom fagforeningen påberåbte sig Chr. Vs danske lov, ifølge hvilken en tømrersvend havde ret til de stykker træ han savede af, fastslog retten at gammelt metal og overskydende metal tilhører enten bygherre eller mester.⁴⁰

Begge de to udtryk: 'jødepike' og 'jøde', er blevet til før anden verdenskrig og udryddelsen. I dag er udtrykkene formentlig belagt med en del skam, men de bruges stadig.

Det centrale betydningsområde hænger altså sammen med

⁴⁰ Se min *Intet er umuligt for Vorherre og en blikkenslager*, Kbh. 1998, s.121f.

penge, handel, tyveri, åger, snyd, hæleri. På samme vis som udtrykket 'jødetud' eller 'jødesnabel' ikke refererer til at jøder statistisk set har større og mere buede næser end andre, skyldes disse udtryk ikke, at jøder var mere tyvagtige end andre. Det handler om, at betydningssfærer semantisk knyttes til en sproglig kode. På samme måde, som næsen blev en billedkode, som alle uanset om de havde set en jøde eller ej kunne afkode som betydningen 'en jøde', så er hele dette område blevet en sproglig kode for jøder.

Helt uden forbindelse med virkeligheden er det jo ikke. Jeg nævnte forbindelsen mellem 'jøde' og produkthandler. Forbindelsen til pengeudlånning var i middelalderen i hvert fald klar nok. Det helt afgørende er imidlertid ikke denne type forbindelse, men generaliseringen som ligger i, at betydningen knyttes til 'jøde' i al almindelighed'. Antisemitismen skabes bl.a. ved hjælp af disse koder. Ved at tegne jøder med store næser (som var ment som en ydmygelse) blev det efterhånden (selv af jøder) betragtet som en given sag at jøder havde store, buede næser. Ved at betegne dét, som nogle jøder gjorde: udlåne penge og tage (måske høje) renter, ved ordet 'jøde', blev det en almen sandhed, at jøder i almindelighed levede af at låne penge ud. Men nogen skulle jo bage deres brød, skrive deres bøger og synge deres sange. De kunne jo ikke alle sammen låne penge ud. Også de jødiske samfund var sammensatte. Kun var der uendeligt få bønder, fordi jøder de fleste steder ikke måtte eje jord.

Det er meget stærke semantiske zoner, der dannes i sproget på denne måde. Og semantiske zoner, som holdt sig længe. Martin Andersen Nexø skrev erindringsromanen *Morten hin Røde* under anden verdenskrig. Han var hævet over enhver tvivl antifascist og på det bevidste plan ikke antisemit. Ikke desto mindre er der flere steder i bogen personer, der er både pengepugere og seksuelt afsporede, som beskrives med kropslige træk (f.eks. en stor næse, mørkt hår, tykker læber) som den prototypiske jøde.

Disse semantiske zoner har været med til at skabe 'den evige jøde', forestillingen om, at jødernes historie er præget af en sjælden grad af kontinuitet. At jøder nedstammer fra David og er

forblevet essentielt de samme gennem de sidste 2-3.000 år. Også jøder har ofte denne opfattelse, blot negativt: de ser antisemitismen som evig og knyttet til deres problematiske sameksistens med ikke-jødiske folk.

Begge dele er lige forkert. Faktisk er der store diskontinuiteter i den jødiske historie. Jødernes faktiske historiske rolle har ændret sig radikalt fra samfund til samfund og periode til periode. Og deres kultur har været en tilpasningskultur i en helt utrolig grad. Endelig dækker ordet antisemitisme ikke over én form for historisk relation mellem et jødisk samfund og et majoritetssamfund, men over en lang række helt forskellige former.

Jøder er slet ikke nødvendige for antisemitismen. Antisemitismen trivedes i mange områder af Europa i århundreder, uden at der boede nogen jøder. Først når virkelige jøder stødte sammen med jøderne i forestillingerne og i tegnene fra billederne og sproget opstod der problemer for de *virkelige jøder*: så blev de forfulgt, forjaget, brændt, plyndret, voldtaget og udryddet i massemålestok. De blev krævet til regnskab for de følelser som var knyttet til fan-tasmerne i tegnene. Det var ret besat en social energi som havde en helt anden oprindelse end *jøderne*.

Endelig bør man måske også gøre opmærksom på, at *jøder* langt fra er noget afgrænset begreb. Som jeg senere skal komme ind på (se *sprog*) har jøder talt mange sprog. Men også deres kulturer har været spredt ud over mange adskilte dimensioner. I sin bog *Jewish Communities in Exotic Places* (Northvale, 2000, s. xvi) skriver Ken Blady, at selvom han mener, at der grundlæggende ikke er nogen fundamental forskel mellem de forskellige jødiske grupperes religion, så er der alligevel overraskelser: "For example, the Yemenite *mesorah* (oral tradition) of being able to identify and render as kosher various species of locusts and grasshoppers mentioned in the Bible. Some practiced customs that outright contradicted rabbinic teaching. [...] and outright anathema to "normative" rabbinic-Jewish values. For that matter, so were certain mores and folkways of the Persian Jews - an apt example being the custom of an unmarried girl at a

brit millah eating the foreskin of a newborn male-child's circumcised penis in order to bring about a *segulah* (boon) for fertility."

jødekommunist,

udtryk fra antisemitisk, spec. nazistisk sprogbrug, som udtrykker den opfattelse, at kommunismen er en jødisk opfindelse og at den især er udbredt blandt jøder.

I sin klassiske bog *Kjøn og Karakter. En principiel Undersøgelse*⁴¹ skrev østrigeren Otto Weininger, at der var det karakteristiske ved jøder og politik, at "Socialismen (*Owen, Carlyle, Ruskin, Fichte*) er arisk, Kommunismen jødisk (*Marx*).\" (s. 570) I den antisemitiske klassiker *Zions Vises Protokoller*, som er blevet til nogenlunde samtidig kobles jødernes verdenskomplot til såvel liberalismen som socialismen. I Hitlers *Mein Kampf* koblingen mellem jøder og kommunisme meget udtalt. Jødekommunisten anses for en særlig farlig form for jøde. Det er derfor næppe tilfældigt, at netop jøderne og kommunisterne blev nazismens klareste udpegede fjender. Og man kan næppe adskille antisemitismen fra antikommunismen i nazismen.

⁴¹ Oversat af Karl Gjellerup, København 1905.

Det forhold, at jøder har spillet en fremtrædende rolle i revolutionære bevægelser har haft politiets, offentlighedens og videnskabens store interesse. Den russiske indenrigsminister V. K. Plehve udtalte at 70% af alle politiske opviglere kendt af politiet var jøder.⁴² Selvom Plehve måske overdrev er der formentlig meget om det. Den polske sociolog Jaff Schatz har i en fascinerende bog om de polsk-jødiske kommunister⁴³ dokumenteret at også i Polen spillede jøder en stor rolle. På den baggrund gennemgår han en lang række teorier om jøder og radikalisme. Han mener, at man må holde sig for øje, at selvom der har været mange radikale jøder har de ikke udgjort nogen stor del af den jødiske befolkning. Og han afviser at der kan opstilles generelle teorier, som giver en forklaring på at jøder skulle være mere talrige blandt revolutionære end andre. Det må hver gang forklares ud fra konkrete personlige historier og ud fra konkrete historiske sammenhænge. 'Det jødiske' udgør ganske enkelt ikke en tilstrækkelig entydig størrelse til at det kan danne basis for en forklaringstype.

⁴² D.M. Wallace: *Russia*, 1912, s. 726, cit. i Jacob Miller: Soviet Theory on the Jews, Lionel Kochan (red.): *The Jews in Soviet Russia since 1917*, Oxford 1978, s. 47, n1.

⁴³ Jaff Schatz: *The Generation. The rise and fall of the generation of Jewish Communists of Poland*, Lund 1989; se også William J. Fish-

man: *East End Jewish Radicals 1875-1914*, London 1975.

jødeprøve,

en semantisk prøve, som viser om et udsagn er racistisk eller ej. Prøven består ganske enkelt i at man i et givet udsagn udskifter ord som: 'muslim', 'tyrker' eller 'perker' med 'jøde' og derved efterprøver om det tilsvarende udsagn med ordet jøde virker antisemitisk. Gør det det, er det oprindelige udsagn racistisk.⁴⁴

At en sådan kommutationsprøve overhovedet giver mening, skyldes den særstilling antisemitismen har på det racistisk-semantiske felt. Man burde måske gøre opmærksom på, at dette er en intern europæisk særegenhed. Andre steder kunne man have en neger-prøve, en indianer-prøve, en inder-prøve eller en kineser-prøve. Man bør imidlertid gøre opmærksom på, at grænserne ikke nødvendigvis går de samme steder for forskellige følsomme ord. I de senere år er ordet 'neger' blevet mere følsomt end 'jøde', fordi selve ordet har fået betydning fra det amerikanske 'nigger'.

Parallelt til 'jødeprøven' har kulturhistorikeren Richard Raskin foreslået at man i studiet af jødiske vittigheder indfører en 'skotteprøve'.⁴⁵ Han mener at vitser, som handler om nærighed indlånes fra 'skottefeltet', men ikke er opstået blandt jøder. Kan man fortælle en jøde vittighed som en skotte vittighed, er det ikke nogen rigtig jøde vittighed.

⁴⁴ Udtrykket findes i et læserbrev i dagbladet *Information* den 26. juni, 2000.

⁴⁵ Richard Raskin: *Life is like a Glass of Teas. Studies of Classic Jewish Jokes*, Aarhus 1992.

kræsen,

afledt af kræs, lækker mad; ordet kan følges tilbage gennem gammeldansk, oldislandsk, oldengelsk og videre til det oldindiske *grásatē*, 'æder'. Det er imellem 'æde' og 'kræs' at 'kræsen' lægger sig. Man kan have en kræsen gane, men man kan også bare være kræsen. Jeg var det sidste og havde ingen fornemmelse af at have det første. Når jeg tænker på, at jeg var kræsen - for det er noget jeg var - tænker jeg på noget som i det væsentlige foregår mellem mig om min mor. Min søster havde også noget med mad, hun kunne aldrig spise op. Ligemeget hvor lidt hun tog, slap hendes appetit op inden hun havde spist det hele. Det irriterede min far frygteligt. I det hele taget var vores forskellige spisevægringsstrategier en prøvelse for mine forældre, som var vokset op som fattige. Egentligt var det altså noget pjat. Men det antog nogle dimensioner, som gjorde at det måtte tages alvorligt.

Jeg husker især to tidlige situationer som forfærdelige. Den ene handler om at jeg skulle prøve at spise fisk. Min mor havde lovet, at der ikke var nogen ben i det. Men det var der. Pludselig kunne jeg mærke det og brækkede mig i én lårtæk stråle udover resten af min mad. Grædende af anstrengelse havde jeg løst problemet. Den anden situation var i sommerhuset. Min søster og jeg sad på terrassen foran det lille træhus med hver vores morgenmad. Vi spiste havregryn med mælk - efter min mors opfattelse min hovedernæringskilde gennem hele min barndom. Så satte en flue sig midt i mælken. Jeg kunne simpelthen ikke få den ned bagefter, selvom min mor syntes jeg var både dum og pivet.

Det er disse voldsomme følelser jeg forbinder med at være kræsen. Man kan bare ikke. Der var bare meget lidt jeg kunne. Slet ikke ost og tomater. Min mor var vild med ost og tomater.

Jeg kunne godt lide min mormors mad. Specielt når vi til højtiderne fik *gehakhte leber* eller *blintzes*. Jeg behøvede slet ikke at spise *gefilte fish*,⁴⁶ for min mormor var ret vild med mig og

⁴⁶ *Gehakhte leber* er en forret lavet af stegt kyllingelever, som hakkes med hårdkogte æg. *Blintzes* er ruller af pandekagedejg, hvori det

syntes kun jeg skulle spise det jeg godt kunne lide. Som regel fik jeg en lille pakke med hjem med *blintzes* til dagen efter.

Mit forhold til min mormor gik meget gennem hendes mad. Hun gav mig altid noget der kunne spises. Især husker jeg *pesakh*-ugen når hun havde købt en kæmpe karton Hollandia-*matzes*. *Matze* er det usyrede brød man spiser til minde om udvandringen fra Egypten, og som er det eneste brød man må spise den uge. Jeg elskede det. Et stykker *matze* på ca. 400 cm² (20x20 cm) med kosher margarine, der var meget gult, det kunne nok få børnene i gården til at spærre øjnene op. En gang jeg besøgte min mormor sammen med en skolekammerat, trak hun mig indenfor og lod ham stå udenfor. Da jeg skulle gå igen, stak hun mig nogle bananer og sagde på sit gebroknede mål: Lad nu være med at dele med din kammerat. Ikke af modvilje mod ham, kun fordi hun var vild med mig og ligeglad med ham.

Min mor syntes jeg burde prøve at spise noget nyt. Salat f.eks. Jeg kunne jo bare prøve. Men det gik ikke. Det eneste der rigtig lykkedes for hende var, at få mig til at akceptere rugbrød som nødvendigt. Faktisk brød jeg mig ikke meget om det. Men hun mente ikke, man blev en stor stærk mand uden rugbrød. Og selvom jeg inderst inde ikke rigtig troede på, at jeg nogensinde ville blive en stor stærk mand (eller blot en lille stærk mand som min far), så spiste jeg da rugbrød. Franskrugbrød fik jeg først når jeg havde spist rugbrød. Jeg prøvede en tid at smide rugbrødsmadderne om bag reolen, men en dag skulle min mor jo gøre hovedrent og fandt alle madderne.

Da jeg var ni år gammel rejste vi rundt i Europa med telt. Stor

hakkede suppekød rulles sammen med hakkede løg. De bages brune og sprøde i ovnen. *Gefilte fish* er fiskefars af en blanding af fede fisk og magre fisk (dog kun kosher fisk med det rette antal finner), som fyldes tilbage på det afpillede skelet og koges i en lage. Min mormor lavede det dog som fiskeboller med gulerodsskiver ovenpå.

var min forbløffelse, da jeg opdagede, at der fandtes mange lande, hvor drenge blev til mænd uden nogensinde at stifte bekendtskab med rugbrød. Og min mor måtte indrømme, at hun havde ført mig bag lyset. Jeg husker Frankrig og Italien som en slags paradys. Pomfritter og spaghetti var mad efter min kogebog.

Mit voksenliv startede den dag, da jeg første gang bevidst kontrollerede brækfølelsen. En sommer, hvor jeg var meget forelsket, var jeg i byen på grund af forelskelsen og sammen med min far, mens min mor og min lillebror var i sommerhus. Min kærestes mor insisterede på at invitere mig til middag sammen med min far. Stor var min rædsel, da det gik op for mig, at hun havde lavet fiskegratin med indbagte muslinger. Den bagte fiskefars gik lige an. Men muslingerne gik ikke. Men der var ikke noget valg. De måtte ned. Situationen var ikke til at indrømme min kræsenhed. Muslingerne måtte sluges hele, for tygge dem kunne der ikke være tale om. Der skulle en del drikkelse til projektet og selvom det var tæt på flere gange, brækkede jeg mig ikke.

Da jeg fik børn kom kræsenheden tilbage. Ikke min altså. Men fænomenet. Nu så jeg det bare udefra. Jeg var både min mor og mig selv. Jeg syntes også det var skideirriterende at de ikke gad spise noget mere interessant mad. Men samtidig så jeg hvor forsvarsløse børn er mod de voksnes overherredømme over deres indtag og udtømninger, over deres søvn og deres vågne timer. Børn har kun to magtmidler: at nægte at spise og at nægte at sove.

Mens min mor bevæger sig gennem sidste fase af sit liv ser jeg mig stadig ikke i stand til at spise hendes mest elskede mad: ost og tomater. Dvs. egentlig kan jeg godt lide begge dele, det skal bare kamoufleres. I deres naturlige form hvor de ser både smukke og indbydende ud kan jeg ikke sætte tænderne i dem.

m/מ

em/mem, det 13. bogstav i det latinske henholdsvis det hebraiske alfabet. Her mødes to verdner: Missionen og Machsike Hadas, to religioner, mine forældres verdner. To fjerne verdner, som jeg kun kender på distance. Selv bor jeg som barn i en tredje verden og religion, kommunismens. Her har mine forældre mødt hinanden og fundet et nyt liv i eksil fra deres barndoms kulturer.

M er missionen. Den Indre Mission kender jeg kun i min fars beskrivelse. Den kan sammenfattes i udsagnet: alt der er skægt er med garanti syndigt. Vi havde som børn ikke meget med min fars familie at gøre. De boede i Jylland og min far var ikke meget opsøgende i forhold til dem. Da jeg var fire-fem år gammel havde vi besøg af min farmor, som min far var meget knyttet til. Hun var syg og underernæret. Min farfar var godt nok fattig, men især var han sygeligt nærig. Min fars had til missionen var uadskilleligt fra hadet til faren, som sultede moren og ødede sine børns liv med sin sorte religion. Min far elskede både Kirks *Fiskerne* og Jørgen Nielsens bøger. De har hvert sit billede af missionen. Var *Fiskerne* lyse udgave min farmors version og Jørgen Nielsens sorte version min farfars? Mange år efter besøgte jeg Herning og så min fars barndomshjem for *anden* gang i mit liv. Byen var nu en moderne dansk provinsby uden det stærke religiøse liv. Og det lille hus lå nu i den interessante centrumzone, restaureret, bevaret.

Var min farfar *hellig* i datidens sprog, så var min morfar *frum* (*from*) i sit sprog. מ er Machsike Hadas, den lille ortodokse menighed, som holder til med deres synagoge i Ole Suhrsgade på Østerbro. Her holdt mine bedsteforældre til. Min mor voksede op på Nørrebrogade i en baggård. De spiste naturligvis kosher og iagttog alle de religiøse påbud i deres strengeste form. Min mor gik i den mosaiske pigeskole og måtte, da hun kom i mellemskolen på Nørre G., ikke gå i skole om lørdagen. Min mor var en oprører og nægtede fra hun var 12 at gå i synagogen. Hun blev medlem af en zionistisk gruppe, Hashomer Hatzair, et forsøg på at finde en sekulær vej ud af jødedommen. Selvom hjemmet var fattigt stod det fra 1933 åbent for jødiske flygtninge fra

Tyskland. Blandt dem mødte min mor for første gang *moderne jøder*. Blandt andet kommunister. 16 år gammel meldte hun sig ind i DKU og besluttede sig for at tage en uddannelse som børnehavelærerinde i den kulturradikale udgave på Kursus for Smaabørnspædagoger på Borups Højskole. Hun havde en kæreste, en tysk-jødisk, kommunistisk emigrant. Han blev udvist af Danmark og faldt senere i den spanske borgerkrig.

I 1938 var min far arbejdsløs og fik af sin fagforening lov til at tage et arbejdsløshedskursus på Borups Højskole i København. Her traf han min mor. Og sikkert den første jøde han nogensinde havde set. De blev kærester og han skiftede Socialdemokratiet ud med DKU. Selvom min morfar var forfærdet over denne *gojisher* blikkenslager og lod som om han ikke så ham, når hun havde ham med hjem, var min far forundret over at møde den jødiske pendant til Indre Mission: her mødte han ingen livsfornægtelse. De spillede kort med stor lyst, de elskede god mad, og helt utroligt: det var en religiøs pligt at drikke vin til højtiderne. Set med hans øjne var den jødiske ortodoksi den rene livsbekræftelse.

Min mor havde, selvom hun havde brudt formelt med jødedommen som tolvårig, holdt fast i spiseforskrifterne. Hun havde således aldrig spist svinekød, da hun mødte min far. Som en rituel bekræftelse på deres projekt og deres kærlighed tog de ind på en automatkafé på Nørreport og spiste flæskesteg. Og hun syntes det smagte godt. Efterhånden fik hun formentlig også skubbet angsten for straffen bagud og ned i underbevidstheden, hvorfra den kun kom frem i ubevogtede øjeblikke.

På deres lille kommunistiske ø opbyggede mine forældre et liv. Men hvordan laver man et liv, når man kommer fra hvert sit univers? Min mor så det som sit projekt at vi kom til at leve et dansk liv. Hun lærte sig at lave frikadeller og stegt flæsk. Som barn troede jeg at vi spiste som alle andre. Først senere opdagede jeg, at det var hendes tillempninger til dét hun troede var dansk. Én ting lærte hun imidlertid aldrig: at drikke kaffe. Mine bedsteforældre drak te i glas, altid te i glas med citron i. Glassene blev hos os erstattet med kopper, men vi drak aldrig andet en te. Fik min far abstinenser måtte han ty til neskaffen. Jeg gik i

gymnasiet før jeg smagte kaffe. Da jeg havde været hjemme hos min kæreste, hvor de drak kaffe 6-8 gange om dagen, besluttede jeg mig for at lære det. Det var efter, hendes mor havde spurgt mig, om jeg ville have en kop kaffe, og jeg havde svaret, at jeg kun drak te. "Er du syg", spurgte hun. Hun drak selv kun te, når hun var syg.

En dag da jeg var syv år, tog vi over til min morfar. Jeg vidste ikke, at vi skulle sige farvel til ham, fordi han var syg. Da vi kom ind i entréen blev det åbenbart klart for mine forældre, at de gamle fra Machsike Hadas var der med torahen, og vi skulle have kalot på, når vi gik ind i stuen. Min far tog sit lommeørklæde op af lommen, bandt fire knuder på det og ville give mig det på hovedet. Men det syntes jeg var for meget og var allerede på vej til at protestere, da hans hånd om min arm fortalte mig, at jeg havde valgt det forkerte tidspunkt til protest. Den mulighed var helt udelukket. Og ydmyget, med min fars snotklud på hovedet, blev jeg lukket ind i stuen, hvor min elskelige bedstefar sad, syg, sammen med en hel masse sortklædte mænd med sorte kalotter på hovederne. Det er mit sidste billede af ham.

mor,

opr. *moder*, gammeldansk *mothær*, olddansk *moðir*, old-islandsk *moðir*, latin *mater*. Ifølge *Dansk etymologisk ordbog*⁴⁷ er ordet i indoeuropæiske sprog dannet med afledningsendelsen *-ter* til stavelsen *ma-*, "der alm. anses for et barneord for 'moder' (jf. freo. *mama*) forekommende - delvis redupliceret - i fx. mnty. *mōme* 'moster', irsk *mam* 'moder', lat. *mamma*, russ. *máma*". Teorien går altså ud på, at børn i store dele af verden omtaler deres mor ved lyden *ma*, og at ordene *mama* og mor derfor har samme rod. Dertil kommer at *mamma* på latin tillige betyder 'bryst', og at *mam* på dansk tillige er børnesprog for mad. Mor og mad smelter sammen også etymologisk.

På jiddish hedder mor *mame* eller *muter*. Dér har man altså begge former repræsenteret. Min fornemmelse er at *mame* er det mest brugte og i hvert fald den form man bruger i udtrykket *a jidishe mame*. Udtrykket betyder ikke blot 'en jødisk mor'. Hovedpersonen i filmen *Next Stop Greenwich Village*, en ung jødisk mand, mener simpelthen, at hans mor opfandt ødipuskomplekset. I en meget yndet jødisk vittighed forærer en jødisk mor sin søn to skjorter i fødselsdagsgave. Han bliver meget glad, og da han ser hende næste gang, tager den ene af dem på. Da moren ser ham siger hun: "Hvad var der galt med den anden?"

I den jødiske religion arver man dét at være jøde fra sin mor. Det skal ikke få nogen til at tro, at jødedom er et matriarkat. Det er så udpræget et patriarkat. Kvinder behøver således ingen uddannelse, de skal jo alligevel ikke kunne læse *torah* og *talmud*. Gershom Scholem skriver i sin klassiker *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*,⁴⁸ at mens kvinder spiller en stor rolle i

⁴⁷ Niels Åge Nielsen: *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes Historie*, 4. udg. Kbh. 1989.

⁴⁸ Frankfurt 1967; svensk oversættelse *Den judiska mystiken*, Stockholm 1994.

både den kristne og den muslimske mystik findes der ingen kvindelige, jødiske mystikere.

Det jødiske patriarkat har imidlertid sine begrænsninger. Det er dét udtrykket *a jidishe mame* forsøger at indkredse. En mor råder uden indskrænkninger over sit køkken og over sine børn, når det ikke handler om deres indlæring eller om deres mere formelle relationer til omverdenen. Ifølge i Philip Roth (i romanen *Portnoys genvordigheder*) kontrollerer en jødisk mor også sine børns indre funktioner, deres afføring f.eks.

Ifølge overleveringen er *a jidishe mame* monumental og næsten truende i sin kærlighed til sine børn. Det er vel at mærke en kærlighed som ikke mindst omfatter deres evne til at spise hendes mad og i en videre betydning at leve op til hendes forventninger om deres konsumtion af verden omkring sig.

Min oldemor Feige blev alene, da min mor var seks år gammel. Feige var bange for at sove alene, så hun pressede min mormor til at sende min mor over for at sove hos hende. "Jeg hadede det - men min mor tvang mig til det", skrev min mor meget senere om det. "Jeg var så lille, at jeg måtte stå på tæer for at nå lyskontakten på trappen. Jeg var bange for mørket både på trappeopgangene [som lå ved siden af hinanden i en baggård til Nørrebrogade] og i gården. På min mormors opgang boede der en original, der hed Knudsen. Han kunne ikke fordrage børn - han truede altid ad dem og slog efter dem med sin stok. Hele hans lejlighed var fuld af papkasser og sejl garn, og der stod en hørm af surhed og gammel tobak ud fra lejligheden. Ham var jeg meget bange for. Hvis lyset gik ud på første sal hvor han boede, styrtede jeg videre i mørket til anden sal, og ringede som en vild på min mormors dør. Selv om jeg hjemme fortalte om min angst og uvilje, ændrede det ikke beslutningen om, at jeg skulle sove deroppe - ingen fulgte mig, man syntes nærmest det var morsomt, at jeg var bange. [...] Når vi kom hjem om aftenen hos min mormor - jeg erindrer ikke, at vi sagde meget til hinanden - tog hun sine forlorte tænder af og lagde dem i et glas vand, og siden sin paryk. [...] En dag sagde jeg til min mor, at jeg ikke mere ville sove hos min mormor - ingen kunne få mig til det. Min mor blev

paf. "Så må du Rachel" [min mors storesøster]. "Tror du, der står idiot på ryggen af mig", sagde hun." Og så holdt det op. Da min oldemor skulle dø, var min mor 19. Min mormor sagde til min mor, at Feige ville sige farvel til hende, men min mor ville ikke, hun syntes Feige var en heks. "Man kan ikke nægte en døende noget", sagde min mormor, og så tog min mor ind på Kommunehospitalet og sagde farvel. Oldemor var meget glad for at se hende, måske hun alligevel huskede, hvad min mor som lille pige havde præsteret for *hende*. Men min mor var også glad for at have sagt ordentlig farvel.

Når min oldemor gik med paryk hang det sammen med at hun var en traditionel, ortodoks kvinde. De viser ikke deres naturlige hår for fremmede mænd og går derfor med paryk. Min oldemor havde to parykker, én til hverdags og én til helligdage. Hun købte levende høns på torvet og havde dem gående under vasken indtil hun slagtede dem til shabes. Så vidste hun de var friske og at de blev slagtet rituelt. Hun bestemte i stort og småt over sine fem døtre, mens hendes tre sønner havde længere snor eller måske kunne appellere til oldefar Motke. Den ældste datter blev gift med en mand, som var lidt af en fantast. Han forelskede sig i en kristen læreinde og konverterede derfor til kristendommen. Han lod også sin kone og sine børn døbe. Feiges ældste datter var nu *a geshmade*, en døbt. Der ligger en ringeagt i udtrykket *a geshmade* som næppe kan gengives. Og i praksis blev hun udstødt af familien. Kun min mormor, hendes lillesøster, så hun. Min morfar tillod at hun kom og spiste med til shabes, men kun ude i køkkenet.

Min mor skrev om sin mor: "Jeg havde et meget dårligt forhold til min mor - først da jeg selv stiftede familie blev jeg lidt overbærende overfor hende. Jeg havde også mange gode tanker om at glæde hende - men hendes kærlighedskrav til mig var så stort, og kom altid mine gode forsætter i forkøbet. Hun kunne i virkeligheden ikke lide mig - måske var hun skuffet over, at jeg ikke blev en dreng." Det er en anden side af det jødiske patriarkat: kvinderne dyrker drengene! I hvert fald havde udtrykket 'den førstefødte' den klare betydning for min mormor, at dét kun kunne være en dreng. Så min mors lillebror og jeg (som også er lillebror)

rangerede højest i hendes hierarki.

Min mormor var en gang til samtale i den mosaiske drenge-skole og spurgte min onkels klasselærerinde, hvordan det gik med den lille Leopold. Lærerinden svarede, at han var lidt forstyrret. "Forstyrret", råbte min mormor, "Du kan selv være forstyrret din tykke fluhest". Ingen skulle sige hendes søn noget på.

Min mormor gik ikke med paryk, men havde sit eget glatte grå hår redt helt ind til hovedet med et hårnet over. Jeg holdt meget af hende og af hendes døbte søster, der var næsten blind, da jeg lærte hende at kende. *Min* mor kaldte *sin* mor for *mor*. Det forekom mig noget af det mest komiske der fandtes. Jeg vidste naturligvis godt at alle mennesker havde en mor og en far. Men i praksis var det alligevel en kende for komisk. Og at det så lige skulle være min mormor!

navn,

gammeldansk *nafn* eller *nauæn*, oldislandsk *nafn*, latin *nomen*, oldindisk *na*, *-ma*; ord der bruges som betegnelse eller kendemærke for f.eks. en person; personnavn.

Et navn er noget meget personligt, synes de fleste. Det er en del af identiteten. Navngivning er reguleret af tradition og af lovgivning. Man må i Danmark ikke kalde sit barn hvad som helst, men der er også krav til formen på navnet. Dansk navneskik opererer således med to dele: fornavn(e) og efternavn. I Rusland har den tre dele: fornavn, patronymikon og efternavn. I Island har de to, men ikke de samme som i Danmark: fornavn og patronymikon. Den islandske form var den, vi oprindeligt havde i Danmark, hvor børn fik et fornavn, mens patronymikon automatisk fulgte farens fornavn med et efterhængt -søn eller datter. De mange -sen navne er fastlåste patronymika.

Jødiske navneskikke har været lige så forskellige som de jødiske kulturer. Der har været en tendens til, at jøder tog navne fra den dominerende og omgivende kultur. Men det har vekslet med perioder, hvor navnene omvendt er blevet hebraiseret. Efternavne er kommet til relativt sent efter europæisk mønster.

Et særligt fænomen udgøres af akronym-navnene som visse kendte rabbinere f.eks. har antaget. Maimonides (1135 -1204) kaldtes således Rambam (*Rabbi Moses Ben Maimon*).

Det jødiske navn har, som det tvungne 'jødemærke' (som jødestjernen f.eks.) eller den tvungne klædedragt, været en måde at identificere jøder på. Således foreskrev et østrigsk edikt fra 1787, at jøder kun måtte antage bibelske fornavne og tvang dem til at antage efternavne, oftest tyske og ikke uden et vist udpegende præg såsom: Birnbaum, Grünbaum, Funkelstein, Bernstein &c. Nazisterne indførte i 1938 185 fornavne til mænd og 91 til kvinder, som de eneste jøder kunne få. Mange af navnene var ment som nedværdigende. Jøder, som havde andre end de godkendte navne, skulle inden 1. januar 1939 antage navnet Israel for mænd og Sarah for kvinder udover det eller de navne de i forvejen havde.

Afgørende har det tillige været, at mange af de hebraiske navne i forvejen fandtes på de sprog, der taltes i kristne eller muslimske lande, udbredt gennem *Biblen* og *Koranen*. Det hebraiske navn *Shlomo* fandtes således på dansk før den første jøde blev navngivet her. Det hed Salomon. *Rivka* fandtes som Rebekka osv. I Danmark kom en række navne fra det gamle testamente allerede i brug i middelalderen: Abraham, Absalon, David, Abel, Daniel, Isak, Salomon og Samson.⁴⁹

De jødiske indvandrere, som kom til Danmark fra Tsarrusland talte jiddish og havde jiddishe navne f.eks. *Shloime* eller *Rokhl* for Salomon og Rachel. De var blevet navngivet af de rabbinske myndigheder i Rusland og havde muligvis fået et *hebraisk* fornavn skrevet ind i navneprotokollen. Men i praksis brugtes det *jiddishe* navn. I forhold til de russiske myndigheder brugtes imidlertid den *russiske* udgave af de hebraiske navne og med et patronymikon skudt ind mellem fornavn og efternavn. En jødisk immigrant hed f.eks. Nochum Klass. På russisk hed Nochum imidlertid Naum, så hans søn Mendel fik, da familien efter nogle år i Danmark emigrerede til Sovjet, patronymikonet Naumovič. I Danmark kaldte Nochum Klass sig imidlertid Nikolaj. Han havde således 3 forskellige fornavne.⁵⁰

Min oldefar blev kaldt Motke, men på hans danske papirer hed han Marcus. Min morfar hed ifølge hans optagelse på den indfødsretslov, som gjorde ham til dansker, Lejzor, min mormor kaldte ham Leon, mens der på deres navneskilt stod Leo. I en beretning på jiddish skrevet til overabbiner David Simonsen i 1910 kalder han sig "Eliezer brp Recht", hvor 'brp' skal betyde

⁴⁹ Kristian Hald: *Personnavne i Danmark i middelalderen*, Kbh. 1974, s. 63ff.

⁵⁰ Se min artikel Jøderne og revolutionen i Danmark, *Rambam. Tidskrift for jødisk kultur og forskning* 6/1997/s. 4-15.

såmeget som "ben reb Pesakhjehu" eller "søn af hr. Pesakhjehu".⁵¹ Min mormor hed Malka, min morfar kaldte hende Malke, men i Danmark hed hun Martha. Én af hendes brødre hed officielt Jacob Hirsch, men hed aldrig andet Janke Hirshe, som regel fokortet til IH.

Herskede der megen uklarhed om hvad de egentlig hed, var de ofte også i tvivl om, hvornår de præcis var født. Mine bedsteforældre angav det som regel med +/- et år.

⁵¹ David Simonsens arkiv, KB.

Da man i tyverne oprettede et egentligt register over fremmede i Danmark gav denne upræcise identifikation et problem. Hvis et navn kan staves på mange måder og en person kan være født på forskellige tidspunkter er det svært at identificere vedkommende. Man indførte derfor et fonetisk kartotek, hvor man ikke tog hensyn til, hvordan et navn stavedes, men kun hvordan det udtaltes.⁵²

I dette århundrede har de især været de jødiske efternavne, som blev betragte som et særligt 'jødemærke'. Flere af de russiske bolsjevikker levede under antagede navne, fordi de levede i illegalitet. I den antisemitiske propaganga blev det (når det drejede sig om jøder) opfattet som et særligt konspirativt træk, som viste, hvordan jøderne i virkeligheden sneg sig ind i et samfund for indefra at overtage magten. Afsløringen af jødiske navne blev derfor betragtet som et bevis. I pjecen *Jødefaren. Bevismateriale* fra 1920 skriver pseudonymet Ejvind Hansen f.eks.: "*Finkelstein-Litwinov, Apfel-baum-Sinowieff*, den øverste for den nordlige Kommune, et Menneskedyr i Ordets rette Forstand. *Sobelson-Radek, Joffe* og *Charagan*, som alle var med til Brestlitowsk-Freden".⁵³ Disse dobbeltformer på navnene skal opfattes som et argument i sig selv for den altomfattende jødekonspirations eksistens.

Du bor i dit navn, siger grønlænderne. For jøder er denne bolig et tvetydigt sted, fyldt med identitetskampe og kampen med verden udenfor. Zionisterne ønskede, at hebraisk navneskik skulle dominere og der blev nedsat en kommission (Vaad Shemon Ivri) som skulle rådgive indvandrere til Palæstina og siden Israel om den rette måde at vælge et nyt navn på. David Grün blev således til David Ben-Gurion, David søn af en løve. Også i Danmark var

⁵² Statspolitiet. Tilsynet med fremmede. Fonetisk kartotek, Rigsarkivet.

⁵³ S. Nilus: *Jødefaren. Bevismateriale ved Ejvind Hansen*, Kbh. [1920], s.7.

der mange jøder med russiske og jidishe efternavne, som købte danske navne.

For troende jøder er guds navn helligt. Hans navn udtales ikke. Gud være lovet hedder derfor *barukh ha-shem*: navnet være lovet.

næse,

gammeldansk *næsæ*, oldislandsk *noṣ*, latin *nasus*, oldindisk *nāsā*.

I en meget interessant artikel har kunsthistorikeren Ulla Haastrup fornylig gjort opmærksom på det for mange sikkert overraskende, at der er masser af afbildninger af jøder i danske kalkmalerier.⁵⁴ Det burde måske ikke være så overraskende i betragtning af, at det overvældende flertal af motiverne jo er bibelske. Overraskende er det imidlertid, at der findes en billedkode for 'jøder'. De *ser ud på en særlig måde*, så man kan genkende dem som netop jøder. De har en krum næse, langt hår, skæg som ofte er delt i to, de afbildes oftest i profil og med åben mund, og så har de en hat på, som meget ofte er spids eller har en spids sat på. Ulla Haastrup gennemgår billedmaterialet, så man overbevises om den store betydning det har. Hun påviser også, at fremstillingen af jøder ændrer sig over tid. På den baggrund rejser hun det meget relevante spørgsmål: Selvom den skriftlige overlevering siger, at de første jøder kom til Danmark på invitation fra Chr. IV i 1622, kunne man så ikke på baggrund af billedhistorien anse det for sandsynligt, at der har været jøder i Danmark også i middelalderen?

⁵⁴ Ulla Haastrup: Jødefremstillinger i dansk middelalderkunst, Mirjam Gelfer Jørgensen (red.): *Dansk jødisk kunst. Jøder i dansk kunst*, Kbh. 1999, s. 111-167.

Selvom den første skriftlige kilde, der bekræfter en jødes tilstedeværelse her, er fra 1592⁵⁵, og selvom der kunne findes andre⁵⁶, så ender vi ikke op med en situation, hvor jøderne viser sig at have været talrige i Danmark i middelalderen. Man kan næppe udelukke, at malerne fra nogle af værkstederne, som lavede kalkmalerierne, havde mødt rigtige, levende jøder ved markeder f.eks. i Nyborg. (Men det kunne også være i Altona eller Lübeck). Men det er næppe det centrale, selvom det muligvis kan forklare udviklingen i visse træk (hattene f.eks.). Nej, den centrale pointe er, at *beskuerne* af kalkmalerierne har forstået, *at her var der tale om en jøde*. Aflæsningen af billedkoden 'jøde' forudsætter imidlertid slet ikke, at man nogensinde har set en jøde - og den altdominerende del af danskerne i middelalderen havde med garanti aldrig set en rigtig jøde.

Det er klart, at man for nogle af elementerne i billedkoden kan pege på referenter i 'virkeligheden': jødiske mænd (og det er næsten kun mænd, vi ser afbildet) har skæg, nogle af dem har givet haft ørekrøller (*pejes*) og mange af dem har givet gået med hat. Men hvad med næsen? Har jøder da ikke store, krumme næser? Hør f.eks. hvad B.S. Ingemann lader Ahasverus sige i digtet "Mine Troesforvandre":

"Og Næsen var krum, som i Abrahams Tid;
Den naaede Jer næsten til Munden;
Den spidsed sig fiffig med Kløgt og med Vid;
Men - Jehovas Aand var forsvunden."

Ifølge *Politikens slangordbog* betyder 'jødetud' simpelthen en stor, kroget næse.

Biologen J.V. Spärck refererer en undersøgelse fra dette

⁵⁵ Karsten Christensen: Jochim Jøde i Helsingør i 1592, *Tidsskrift for Dansk Jødisk Historie* 24/1987/s. 11-16.

⁵⁶ Ulla Haastrup nævner at en kilde fra 1537 omtaler et "Jødestrædhe" i Nyborg, og at ordene 'jøde' og 'jyde' i nogle gammeldanske tekster skrives med det samme ord: 'judhe'.

århundredes begyndelse af 4.000 indvandrede jøder i New York. I denne undersøgelse havde 58% af mændene en lige næse, 14% havde en buet, 22% en opadstræbende, mens 6% havde en flad, bred næse. For kvinder var tallene henholdsvis 59, 13, 14, 14.⁵⁷ Iøvrigt henviser Spärck også til undersøgelser, som viser, at mellem 15% og 30% af jøder er blonde (afhængig af gruppe) og opimod 50% har lyse øjne.

⁵⁷ J.V. Spärck: Den såkaldte "jødiske race", Kaj Birket-Smith, J. Spärck, Louis Hjelmslev, J. Balslev Jørgensen og Mogens Westergaard: *Arve race og kultur*, Kbh. 1954, s. 26; undersøgelsen er M. Fishberg: *The Jews. A Study of Race and Environment*, New York 1911.

Den store buede 'jødenæse' er altså *ikke* statistisk set en reference til virkeligheden. Ejheller (når vi taler om europæiske jøder) det mørke hår og de brune øjne. I Ruth Mellinkoffs overdådige værk *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*⁵⁸, hvor hun beskæftiger sig med, hvordan 'de andre', de udstødte, jøderne, narrene, de anstødelige osv. repræsenteres i kunsten, skriver hun, at den store næse er en billedkode for degradering. Den skal, ligesom den åbne mund (og profilportrættet tilføjer Ulla Haastrup) aflæses som en bevidst degradering af den afbildede person. Billedkoden for 'jøde' er simpelthen en karikatur (bd. 2, 127ff.). Bernhard Blumenkranz gør opmærksom på⁵⁹, at denne karikatur allerede kendes fra Spanien i 1200-tallet. Til gengæld er denne kode blevet så fast et inventar i den billedmæssige fremstilling af jøderne, at det måske er *den* mest centrale. Når koden eller tegnet er blevet til i middelhavslandene kunne man yderligere pege på, at 'jødenæsen' formentlig netop dér findes blandt ikke-jøder i en udstrækning, som gør det helt illusorisk at tro, at den skulle referere til virkeligheden. Med tiden er karikaturens tegn blevet ikke blot ikonen for 'jøde', men i manges opfattelse tillige et tegn med en referent i virkelighedens verden.

Virkelige jøder er ikke nødvendige for at have en billedkode, som betyder 'jøde'. Lige så lidt som Djævlens er nødvendig for at have en billedkode, som betyder 'djævel' - eller havfruen, eller hek-sen. I Nordeuropa var der sparsomt med jøder lang tid efter kristendommens sejr, men afbildet blev jøder alligevel.

⁵⁸ Ruth Mellinkoff: *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, 1-2, Berkeley 1993.

⁵⁹ Bernhard Blumenkranz: *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst*, Franz Delitzsch-Vorlesungen 1963, Stuttgart 1965, s. 24f.

ordbog,

ordet bruges formentlig første gang af Peder Syv, der i *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog* fra 1663 bruger udtrykket *Oord-ell. Glosebog*. Idéen med ordlister går langt tilbage. Både assyrerne og kineserne havde sådanne lister, omend de var ordnet efter forskellige principper og andre end vores ordbøger. Før Peder Syv hed de *vocabularium*, *nomenclator*, *lexicon*, *etymologicum*, *dictionarium* og *glossarium*. Den første danske ordbog er Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum Dacorum*, som udkom i Paris i 1510, og som rummede 13.000 alfabetisk ordnede latinske ord med dansk oversættelse. Peder Syv udgav i 1692 *Prøve paa en dansk og latinsk Ordbog*, hvoraf kun bogstavet A udkom. Derimod kom Videnskabernes Selskab i hus med deres store *Dansk Ordbog* som begyndte at udkomme i 1793.

Grundlæggende er en sådan liste et *lexikon*, bogstavbeligt: et ordforråd. Hensigten er at forklare ordene ved synonymer, ord på et andet sprog eller ved forklaringer. Til denne forklarende hensigt kan føjes oplysninger om bøjning, om etymologi, om brug eventuelt ved eksempler og ved faste vendinger. Endelig kan oplysningerne udvides med billeder eller med realoplysninger.

Ordbogen stræber efter at fastlægge ordets *denotation*, dets præcise, *leksikalske* betydning. Til denotationen kan lægges forskellige grammatiske og sproghistoriske oplysninger, som vidner om denotationens historiske og systemiske variation. I nogle tilfælde vil yderligere oplysninger bevæge sig ud i ordets *konnotationer*, dvs. dets medbetydninger opstået af brug i daglig tale, i litterære tekster eller i andre dele af sprogets områder. En ordbog stiler efter at være en objektiv meddeler af viden om ordenes liv. Dens position er, at se sproget som fællesskab, som sprogsamfund.

Ordenes konnotationer udgør i virkeligheden en sky af betydning rundt omkring denotationen. Men ordene lever igennem den enkeltes brug af dem. Et sprogsamfund eksisterer, fordi en række brugere opretholder et sprogsystem, men også fordi de hver for sig bruger ordene. Derved knyttes ordene til kroppen. De

bliver kroppens tale og udtryk for kroppens historie. De enkelte kroppe indgår i mindre sprogsamfund: kærlighedens, familjens, gruppens, minoritetens osv. Hele denne subjektive eller halvt-subjektive side af ordenes konnotationsskyer står ikke i ordbøgerne. Men ordene lever af dem.

I sin nu klassiske lille bog om fotografiet, *Det lyse kammer*,⁶⁰ bruger Roland Barthes to fænomenologiske udtryk om fotografi-analysen, *studium* og *punktum*. Studium svarer til ordbogens position i videste betydning. Studium er det som kan meddeles andre som noget man er fælles om, hvorimod *punktum* er det sårbare, idiosynkratiske, allergiske i billedet som ikke kan meddeles som fælles, måske knapt meddeles overhovedet. Analysen bryder afgørende med Barthes tidligere semiotiske orientering, f.eks. i *Litteraturens nulpunkt*, hvor subjekt-kategorien tænkes bort til fordel for ren strukturtænkning.

I sin essay-samling *Kvinde på dronning Louises bro* skriver Klaus Rothstein,⁶¹ hvordan bevidstheden om at være jøde gør ham overfølsom overfor ord, hvori bogstavet 'ø' optræder. Det er et gra-fisk fænomen, ikke knyttet til ordene selv, men til deres *grafemkonstruktioner*. Denne grafiske overfølsomhed ligger på grænsen til *punktum*. Og netop den følsomhed, som Rothstein knytter til ordet *jøde* og dets grafiske fremtræden repræsenteret ved et enkelt bogstav, ligner stærkt. Men *punktum* er, såvidt jeg læser Barthes, ikke blot og bart det samme som det *subjektive*. I mange populariseringer af Barthes fremstilles det sådan. *Punktum* har imidlertid altid et element af allergi, idiosynkrasi og ordløshed over sig. Det er et fænomen i det subjektive, men kun en del.

⁶⁰ Roland Barthes: *Det lyse kammer. Bemærkninger om fotografiet*, Kbh. 1983.

⁶¹ Kbh. 2000.

Det *subjektive* er normalt ikke en del af en ordbog. Det hænger ikke mindst sammen med ordbogens atomiserede, glossariske og denotative eksistensform. Den synes tillige at være anti-narrativ. Fortællinger bæres af syntagmer og ikke blot af ord. Der findes dog eksempler på at ordbogens form har overskredet denne grænse. Jeg tænker f.eks. på Milorad Pavić' *Khazarernes bog. En leksikonroman i 100.000 ord* fra 1988,⁶² hvor han alfabetisk og i tre på hinanden følgende ordbøger behandler spørgsmålet om de khazariske jøder i perioden 860-1000: den røde (med kristne kilder), den grønne (med islamiske kilder) og den gule (med jødiske kilder). Det interessante ved *Khazarernes bog* er at sekvensernes rækkefølge i det narrative mønster ikke er foreskrevet af forfatteren, men kan etableres efter forgodtbefindende, men naturligvis ikke mønsterets tolkning eller betydning, som opstår brudstykkevis.

Ordbogen kan altså bryde ud af sit anti-narrative fængsel. Den kan sikkert også bryde ud af sit objektive fængsel. Om den kan bryde over tærsklen fra subjektiviteten til *punktum* er naturligvis et åbent spørgsmål.

Efter min erfaring kan man måle en boghandels kvalitet og omfang på hvor mange forskellige sprog dens ordbogsafdeling dækker. Holland og England har Europas bedste boghandler.

⁶² Dansk overs., Kbh. 1989.

погром/רישעות

pogrom/rishes; pogrom er et russisk låneord, opr. forfølgelse eller massakre; på russisk ville man sætte '*jevrejskij*', 'jøde', foran, men på dansk og jiddish og andre europæiske sprog blev ordet pogrom tilstrækkeligt for det som man dengang opfattede som en russisk specialitet. *Rishes* er jiddish, indlånt fra hebraisk og betyder ondskab; *rishes* var det ord min bedstefar brugte, når han eufemistisk omskrev det frygtelige, som kunne ske. Hvis en jøde gjorde sig ufordelagtigt bemærket, advarede han mod *rishes* som en mulig konsekvens.

Da tyskerne besatte Danmark, var mine forældre og bedsteforældre naturligvis bange. Både jøder og kommunister burde være bange. De var velorienterede om, hvad nazisme var ikke mindst gennem deres omgang med emigranter. Der skete imidlertid in-genting og alle kunne slappe af. Indtil overfaldet på Sovjet den 22. juni 1941, som førte til interneringen af de danske kommunister og til kommunistloven. Min far, som var gået under jorden i efteråret 1942, blev arresteret af dansk politi på sin fødselsdag den 18. april 1943, fordi politiet vidste, at han på den dag formentlig ikke kunne holde sig væk fra sin kone og sin 7 måneder gamle datter. Sommeren over afsonede han. Den 29. august var han indlagt på Kommunehospitalet. Min mor besøgte ham og havde taget noget almindeligt tøj med til ham, så de kunne stikke af sammen. Udenfor hospitalet ventede en bil, som bragte ham tilbage til undergrunden.

Lidt mere end en måned senere kom så jødeaktionen, den eneste 'pogrom' i Danmark bortset fra jødefejden i 1819. Min mor og far var blevet gift i 1942, og som gift med en arier skulle min mor egentlig være beskyttet og min søster med. Det var en mærkelig ting ved den tyske racelovgivning, men man syntes at mene, at i ægteskaber, hvor manden var arier stod kvinden og afkommet under hans racemæssige beskyttelse. Paradoksalt nok var det ifølge den jødisk-teologiske lovgivning, *halakha*, helt omvendt: kun de børn, hvis mor var jøde, var selv jøder.

Jeg har en god ven, en hollandsk jøde. Hans far var jøde og

hans mor ikke. De blev også omfattet af denne undtagelse i racelovgivningen. Hele den øvrige familie blev sendt til Auschwitz og gasset sammen med de 106.000 andre hollandske jøder. Sidste sommer var vi på besøg hos min ven, og vi besøgte sammen en stor boghandel i Rotterdam. Der faldt jeg over en meget tyk bog med en davidstjerne på ryggen. Jeg viste den til Bart, som fortalte mig, at den indeholdt navnene på alle de tilintetgjorte jøder sammen med lakoniske oplysninger om sted og dato for gasningen. Vi slog op på hans efternavn, Santen; der var et par sider, navne under navne. Han mente at de kun var én familie Santen i Holland, og at det nok var hans familie allesammen. Ved en bureaukratiske niche-tilfældighed overlevede Barts far og Barts ældste søster, som er født under krigen. Som Primo Levi og mange andre var hans far livet igennem forfulgt af en frygtelig skyldfølelse over at have overlevet.

Mine forældre turde ikke prøve den bureaukratiske niches mulighed af, og min mor flygtede ligesom næsten hele hendes familie. Kun hendes tante Blume og onkel Moishe kom til Theresiendstadt, og onkel Moishe døde dernede.

Jeg tror aldrig min mor har været plaget af dårlig samvittighed over at have overlevet. Jeg tror aldrig hun for alvor tænkte på *rices* som en reel mulighed for hende eller hendes børn. Og jeg tror ikke blot det hænger sammen med, at hun havde besluttet, at vi ikke skulle have en jødisk opdragelse. Hun skjulte ikke for nogen, at hun var *jødinde*, som hun altid sagde. Om vi var jøder, var et valg vi selv måtte træffe. Jeg tror, at når jeg er vokset op helt uden angsten for *rices* og *pogromer* skyldes det, at jeg stort set har været forskånet for antisemitisme. Jeg har to gange i mit liv oplevet negative reaktioner som havde relation til, at jeg er jøde. Den ene gang var det en mand på gaden, som råbte efter mig: "Det er fandme ærgerligt at vi ikke fik gasset jer allesammen." Men jeg tænkte, han var tosset, altså sådan rigtig tosset. Den anden gang var mere bekymrende. Det var en kæreste, som engang fortalte mig, at hendes far havde frarådet hende at være kæreste med mig. "Tænk på hvad der kan ske med jeres børn, når der kommer krig igen", havde han sagt.

Min mor og hendes søskende voksede op med antisemitismen som noget helt almindeligt og integreret. Før 1940 var det en almindeligt akcepteret forestilling, at race var noget helt grundlæggende karakteristisk ved alle mennesker. Det var ligeså akcepteret, at jøderne udgjorde en race (selvom dét også var det rene sludder). Forskellen på ikke-jøder var i det store og hele om de betragtede det-særlige-ved-jøder som noget negativt eller som noget positivt. Udryddelsen af de europæiske jøder lavede om på dette. Efter Auschwitz var antisemitismen i Europa og USA voldsomt på retur. Og det faldt sammen med et skifte i biologisk paradigme, som nedprioriterede raceforskelle og som gjorde det almindeligt anerkendt, at jøderne ikke under nogen synsvinkel udgjorde en biologisk enhed.

Når jeg tænker tilbage på min barndom, tror jeg at de positive reaktioner på at være jøde tæller stærkest. Det var lidt interessant. Og det var også et tilbud om at være outsider, som jeg på mange andre måder følte jeg var.

Jeg følte mig derfor fuldstændig uforberedt, da min søn som 13 årig blev kaldt perker af nogle grønjakker, som dengang huserede på Østerbro, og fik nogen på huden. Kort tid efter havde formentlig de samme overmalet et antikvariat med ordet 'jødsvin' og bogstaverne 'KKK' for Ku Klux Klan. Selv nu, hvor racismen folder sig ud i Danmark igen, rammer den ikke jøderne. Pia Kærsgaard førte en kampagne mod *halal*-slagtningen uden at nævne *shekhtningen*. På trods af at næsten al *halal*-slagtning foregår med brug af bolt-pistol først og al kosher *shekhtning* foregår uden brug af bolt-pistol først. 'Egentlig' burde hun have rettet skytset mod jøderne. Men enten er hun simpelthen ikke antisemit, eller også turde hun ikke angribe jøderne.

racisme,

fr./eng. *race*, ty. *rasse*, muligvis fra ital. *razza*, sp. *raza* el. port. *raça*, af usikker oprindelse, i betydningen en slægt eller en gruppe af dyr eller personer af fælles oprindelse, i romanske sprog siden 1200-tallet, på engelsk siden 1500-tallet, på dansk siden beg. af 1800-tallet.

Racisme er ifølge *Politikens Fremmedordbog* fra 1992: 1) den tro, at visse racer (spec. den man selv tilhører) er andre overlegne, og 2) det at man vurderer og behandler mennesker forskelligt efter deres race⁶³. *Gyldendals Fremmedordbog* fra 1993 er endnu mere utvetydig, idet den har definitionen: "en etnisk gruppes egocentriske tro på sin egen overlegenhed og medfødte ret til at herske og en dermed følgende foragt for andre etniske grupper". Man bør bemærke spændingen mellem ordene 'race' og 'etnisk gruppe' i de to definitioner. I *Gyldendals Fremmedordbog* finder man under opslaget 'racist' betydningen: "modstander af farvede: bekæmper af indvandring af farvede". Disse forskellige markeringer, som røber en vis indre modstrid, peger alle bagud i historien. Racisme og racist er ret nye ord, men de har en omtumlet historie.

⁶³ En definition, som genfindes i *Nudansk Ordbog*, hvor den succesivt blev til 1964-77.

Racisme dukker første gang op i dansk sprogbrug i 1930'erne. Da bind 17 af *ODS* udkom i 1937 var ordet ikke med, selvom ord som 'Racefordom', 'Racehad', 'Racekamp', 'Racekrig' og 'Racestrid' var med. Men ordet dukker op i en strid mellem højrefløj og venstrefløj blandt tilhængerne af 'racehygiejne', dvs. den pleje af arveanlæggene, som man dengang anså for helt nødvendig, vis ikke menneskearten skulle degenerere og uddø. I tyverne mente også venstrefløjen i racehygiejnen at visse racer (f.eks. de 'sorte' og de 'gule') stod kvalitetsmæssigt under de 'hvide'. Presset af det nazistiske jødehad begyndte især socialdemokratiske racehygiejnere i midten af trediverne at tale om 'anlægshygiejne' eller 'arvepleje' i stedet for 'racehygiejne', hvorimod nazisternes udgave blev kaldt 'racisme'.⁶⁴ På engelsk dukkede ordet *racialism* op omkring århundredskiftet, mens *racism* dukker op midt i 30'erne. Formen *racism* er muligvis et lån fra fransk, hvor ordet *racisme* har eksisteret siden begyndelsen af 1900-tallet, men som i tilfældet *racialism* i en nærmest neutral betydning.⁶⁵ Meget tyder på, at ordet 'racisme' som negativt ladet slet og ret er en reaktion på nazismen.

Da *Berlingskes Fremmedordbog* udkom i 1945 var 'racisme' med, og her blev det simpelthen defineret som 'den nationalsocialistiske Racelære'. Denne hovedbetydning holder sig i fremmedordbøger indtil omkring 1960. Derefter sidestilles den med den mere omfattende 'teori som går ud på at bevare en nations racerenhed'. Hvorefter de 'farvede' og de 'etniske grupper' dukker op i definitionerne.

Undervejs fra midten af trediverne er ordet gledet fra at betegne nazisternes raceprogram især rettet mod jøderne til at omfatte den amerikanske og sydafrikanske diskrimination og

⁶⁴ Se Hagemund Hansens artikel: Raceforskning - Racehygiejne - Racisme, i *Arbejderhøjskolen* juni 1935/ 9/s. 11-22.

⁶⁵ *Oxford English Dictionary* har 1907 som første fund på *racialism* og 1936 som første fund på *racism*.

apartheid overfor sorte og til i dag at omfatte enhver forsøg på at knytte værdihierarkier til forskelle mellem etniske grupper af enhver art. Undervejs forsvandt begrebet 'race' næsten ud af sproget, uden at racismen af den grund blev mindre.

socialisme,

af latin *socialis*, af *societas*, 'samfund'. Seneca oversatte Aristoteles' ζῷον πολιτικόν, *zōon politikōn*, med *animal sociale* og gav hermed adjektivet *socialis* betydningen den specifikt politiske og sociale menneskelige eksistensform. Da dette begreb spillede en fremtrædende rolle i naturretten, f.eks. hos Grotius, kaldtes han og ligesindede *socialistae*. Fra denne latinske brug gik ordet over i tysk og fransk i 1790'erne. Den moderne brug af ordet opstår enten i Frankrig eller i England i 1830'erne, mest sandsynligt bruges ordet første gang i sin moderne betydning i en diskussionsklub grundlagt af Robert Owen i 1835.⁶⁶ Ordet blev fra 1830'erne i stigende grad brugt om forskellige skoler indenfor økonomi, politik og blandt arbejdere, som tilstræbte en nyordning af samfundet, hvor der ikke var privatejendomsret til fabrikker og produktionsanlæg, men hvor samfundets samlede produktion og distribution blev varetaget under kollektive, rationelle og planlagte former. Senere i århundredet blev socialisme også brugt om statsovertagelse af dele af produktion eller distribution. Socialisme brugtes iøvrigt ofte synonymt med kommunisme frem til 1870'erne.

I marxismen bliver de to begreber adskilt, således at de betegner to forskellige historiske stadier eller produktionsmåder. Marx mente at modsætningen mellem lønarbejde og kapital ville udvikle en arbejderbevægelse, som ville sætte kampen for et socialistisk samfund på dagsordenen. Når arbejderne havde vundet den politiske magt ville de afskaffe den private ejendomsret og indføre proletariats diktatur, som var den til socialismen hørende statsform. Under socialismen ville alle arbejde efter evne og blive betalt herefter. Da ingen ejede produktionsmidler ville alle således arbejde. Efterhånden ville rigdommen i samfundet udvikles i en

⁶⁶ Se Wolfgang Schieders grundlæggende artikel 'Sozialismus' i Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck: *Geschichtliche Grundbegriffe* bd. 5, Stuttgart 1984 s. 923-996.

uset grad og modsætningerne dør ud. Hermed ville staten visne væk og samfundet ville blive kommunistisk, hvor enhver arbejdede efter evne og blev betalt efter behov.

Da jeg var tolv var jeg på pionerlejr i Østtyskland. Det var en tur for børn af modstandsfolk, og vi skulle til en lejr i Thüringen. Jeg var ret spændt og lidt beklemmt over at skulle afsted alene, selvom jeg var sammen med Steen som var nogle år ældre.

Vi var der i to uger og det var en meget tvetydig oplevelse. Jeg havde nok været mest spændt på maden, men jeg kan ikke huske den, så den har næppe udgjort den store hindring. Vi havde det på mange måder fint. Der var i hundredvis af børn, både piger og drenge og vi legede og forelskede os. Nogle af de oplevelser som imidlertid står tydeligst i erindringen er ikke samværet med de andre børn, men systemet. Lejren var inddelt i mindre afdelinger, som hed en *Freundschaft* og i Freundschaft 5 tror jeg det var boede der børn fra Vesttyskland. Hvem de var ved jeg ikke, men de blev holdt for sig selv og måtte ikke uden videre gå over til os andre i vores Freundschafter. Men en dag på vej tilbage fra spisesalen kom det til et voldsomt slagsmål mellem østtyske pionerer og vesttyske drenge. Jeg forstod ikke tysk, så det var meget begrænset, hvad jeg forstod. Men pludselig kom der en gruppe *Volkspolizei* med hunde og jog de vesttyske drenge tilbage til deres Freundschaft.

At politiet var så tæt på var en chokerende oplevelse. Vi så dem til daglig, for de bevogtede lejren, som var omgærdet med pigtrådshegn og udkigstårne. *Vopoerne* afpatruljerede hegnene dag og nat, det vidste vi. Men at de også kom ind i lejren, hvor det ellers var pionerlederne, der var autoriteten gjorde os forbløffede.

De voksne, pionerlederne, repræsenterede iøvrigt også en helt anden form for autoritet, end vi var vant til fra Danmark. Der var foruden vores hold også et hold DKUere, og en aften var de kommet rigtig godt igang med at snakke med en gruppe østtyske pige-pionerer med røde tørklæder. Pludselig kom pigernes leder, en voksen mand, råbende med sit læderbælte i hånden, som han slog og drev pigerne ind i deres telt med. Jeg havde fået en ven blandt DKUerne, som hed Søren, som var noget ældre end mig.

Og Søren og Steen var enige om, at lederen havde været bange for pigerne kissemissede. For sex var der næppe mulighed for.

Både *Vopoerne med hunde* og *læderbæltet* blev for mig argumenter for at Østtyskland ikke kunne være et socialistisk land. Børn lader sig ikke bedrage.

Kort før Erik Thygesen døde, fortalte han mig en bevægende historie af samme art, men med en helt anden afslutning, og da han ikke nåede selv at fortælle den, synes jeg godt jeg kan være hans højtaler. I begyndelsen af 50'erne vandt Erik, som også kom fra en kommunistisk familje, præcis en sådan rejse til et østtysk pionerlejr. Problemet var, at han selv skulle betale togrejsen fra Vestjylland til den østtyske grænse, og familien havde ikke de 250 kr. det kostede. Erik skrev derfor til *Land og Folk* om ikke han, også tolv år gammel, kunne skrive reportager til bladet mod at man derfra betalte hans rejse. Han fik et sødt brev fra Hans Kirk, som skrev til ham, at han netop den sommer skulle være redaktør af bagsiden, og hvis Erik sendte breve til Kirk, ligesom han skrev dem til sine forældre, skulle Kirk nok trykke dem på bagsiden. Eriks oplevelse af Østtyskland lignede min, bortset fra at han så noget mere af landet. Han var stærkt kritisk, og skrev præcis hvad han så i sine breve til Kirk. Da han kom hjem blev han modtaget på Hovedbanen af sin mor og andre forældre til børn i gruppen, og de havde allesammen læst Eriks rejsebreve i *Land og Folk* og roste ham for hans store skrivetalent. Han var meget glad og stolt. Da han kom hjem viste hans mor ham alle artiklerne, som hun omhyggeligt havde klippet ud af bladet og glemt. Og stor var Eriks forundring: ikke en eneste af hans kritiske punkter var nået forbi Kirks kritiske øje. Han havde ganske enkelt skåret og skrevet om, så det passede til læsernes forventning. Erik var rystet og dybt skuffet endnu femogfyrre år efter.

Løgneren og den kommunistiske *Newspeak* som Kirks censur demonstrerede var efter min opfattelse, da jeg som 15-årig blev politisk aktiv, præcis argumenter for at det ikke var socialisme de havde ovre østpå. Socialisme kunne det ikke være nødvendigt at lyve om. Jeg tror ikke mine forestillinger om, hvad socialisme så var, var særlig tydelige. Men i løbet af de første år af 60'erne kom

kibbutzen til at spille en rolle i den del af min forestillingsverden.

I perioden fra Suez-krisen til Eichmann-sagen (1956-61) skete der både det at kommunismen og 'den virkeliggjorte socialisme' blev nedgraderet og Israel og dermed kibbutzerne blev opgraderet. Efter bruddet med kommunismen kunnet Israel på mange måde udfylde det hul, der var opstået i det utopiske rum.

I diskussionerne i kølvandet på dannelsen af SF i 1959 kom kibbutzerne til at spille en vigtig rolle som eksempler på kollektivlandbrug, som var noget andet og mere end de russiske *kolkhozer*. Der blev lagt afgørende vægt på, at de var kollektive i den særlige forstand, at de også var demokratiske og sikrede hvert enkelt medlem indflydelse og ejerskab.

'Kibbutz' er et hebraisk låneord, som egentlig betyder 'samling, spec. af mennesker med fælles mål'; det er afledt af verbet *kovatz*, at samle. Men i dag betyder ordet altså 'kollektiv'. På dansk har ordet fået dansk flertalsform: kibbutzer, mens det på hebraisk hedder *kibbutzim*. Kibbutzen er som de andre jødiske landsbyformer (som de forskellige slags *moshav*) en måde at organisere landbrug på. Kibbutzen er et kollektivbrug med fællesejendom. Medlemmerne stiller deres arbejdskraft til rådighed og modtager derfor bolig, mad, undervisning, tøj osv., men ikke penge. Alle relationer indenfor kibbutzen er uden brug af penge. Kibbutzen indgik fra begyndelsen af 1900-tallet i jødisk socialisme som en måde at genskabe en jødisk bondeklasse på, for selvom der fandtes jødiske arbejdere, lå det lidt tungt med bønder. Og uden bønder, intet samfund.

Den første kibbutz blev grundlagt i Palæstina i 1909 og var Kibbutz Degania. Den mest radikale bevægelse af kibbutzer, da jeg kom til Israel i 1965, var *Hashomer Hatzair*, knyttet til Mapam, det israelske SF. De havde dengang 74 kibbutzer og 31.000 medlemmer. Ikke mindst den kollektive børneopdragelse adskilte den fra *Kibbutz Meukhad*, som var knyttet til *Akhdut Haavoda*, et arbejderparti, som siden fusionerede med Mapai, Arbejderpartiet. De havde 58 kibbutzer og 23.700 medlemmer. Mapais bevægelse var *Ihud Hakvuzot Vehakibbutzim*, med 82 kibbutzer med 30.000 medlemmer. Derudover fandtes der

religiøse kibbutzer. I alt var der dengang 233 kibbutzer med indbyggertal fra 60 til 2000.⁶⁷

Når kibbutzen kom til at spille en så vigtig rolle i mange unges liv i 60'erne skyldtes det også, at det at tage i kibbutz var en billig måde at komme udenlands på under ordnede forhold. Som ung kunne man ret let få lov at bo som gæst i en kibbutz. Man skulle så arbejde 6 timer om dagen og fik opholdet betalt plus lidt lomme penge. Kibbutzopholdet var så populært i blandt danske unge i 60'erne, at der var kibbutzer i Galil, hvor de kunne tale dansk. At jeg kom til at bo i Kibbutz Yakum i nærheden af Natania var et tilfælde. Jeg kendte en pige som havde boet der i et år og været enormt betaget af det. Det var en rimeligt rig kibbutz. Indbyggerne boede nu i stenhuse (mens vi boede i et af de gamle træhuse). De havde en ny spisesal, hvor vi indtog alle måltider.

Livet formede sig næsten vegetativt. Man stod op om morgenen tidligt og spiste morgenmad. Så fik man at vide, hvor man skulle arbejde: *lul* (hønseriet), *pardes* (appelsinplantagen) osv. Skulle man i *pardes* kørte man med lastbilen ud til dér, hvor man skulle plukke frugter. Det gjorde man så i et overkommeligt tempo i 6 timer. Så kørte man hjem og spiste frokost. Så var det blevet for varmt til at arbejde mere og man sov til middag. Så kunne man gå på besøg, snakke, spille musik eller fodbold. Man behøvede ikke at foretage sig noget til livets opretholdelse. Var tøjet beskidt, gik man hen til vaskehuset og puttede tøjet ind, hvor der stod 'blå vask' eller 'hvid vask'. Alt tøj var mærket med ens nummer og man kunne siden hente det nyvasket og repareret (om nødvendigt) på ens hylde. Man faldt hen i en afslappet tilstand af dovenskab.

Jeg kom til at holde af Israel og af mange af medlemmerne i kibbutzen. Men det var samtidig et meget provinsielt sted at opholde sig. De så på os udlændinge med stor skepsis. Et nyt hebraisk ord de år var *bitnikim*, beatniks. Det var unge mennesker i amerikanske cowboybukser og lidt langt hår til drenge. Og dét

⁶⁷ Se Peretz Merchav: *Die israelische Linke. Zionismus und Arbeiterbewegung in der Geschichte Israels*, Frankfurt/M 1972.

var bare indbegrebet af dekadence. Det var først, da det rygtedes blandt medlemmerne at jeg var socialist og medlem af SFs ungdomsorganisation, at de valgte at se bort fra mine *Levi's*. Lederen af *pardes*, hvor flere af os tilbragte mange dage med en bidetang og en taske til appelsiner, citroner og grapefrugter var en tidligere professor i sammenlignende sprogvidenskab fra Litauen. Han kørte nu rundt på sin traktor i gummistøvler, og det havde alt sammen været helt fint, hvis ikke han havde været lige så provinsiel som de andre kibbutznikker.

I 60'erne var kibbutzbevægelsen måske på sit højeste hvad angår udbredelse og indflydelse. Men de syntes også at være løbet ind i demokratiske problemer. I vores kibbutz var det tydeligt, at nogen bestemte mere end andre. En lille gruppe var reelt ledere af de andre, ikke fordi de havde tilranet sig magten, men fordi ikke alle orkede at være aktive. Og det var måske også svært at forvente andet.

I vores kibbutz var de meget stolte af at have en maler og en fotograf, som arbejdede med deres kunst som deres indsats i det fælles arbejde. Kunstmaleren var abstrakt og en i Israel ret kendt maler. Hans billeder indbragte en hel del penge kunne vi forstå. Han havde malet et billede til spisesalen. Hver gang, der blev gjort rent blev det hængt op igen på hovedet. Det syntes mange af medlemmerne var ret morsomt. Når maleren opdagede det, blev han sort af fortvivlelse, og en enkelt gang beklagede han sig til nogle af os udlændinge. Han følte sig ikke ligeberettiget og anerkendt. De andre, sagde han, accepterede kun 'rigtigt arbejde', og de kunne ikke lide abstrakt maleri.

Hvor Østtyskland og 'den virkeliggjorte' var tidligt udskilt som en del af 'socialismen' i min opfattelse var der en del af kibbutzen som blev indenfor. Hvad man ellers kunne mene om dens vegetative og provinsielle liv, så var den faktisk et fungerende eksperiment med et *virkeligt* demokrati.

sprog,

gammeldansk *sprock* (jvnf. svensk og norsk *språk*), fra middelnedertysk *spr*⁻, *aka*.

Da nationalismen opstod i forrige århundrede, opstod også den forestilling, at sproget var knyttet til folket. Grundtvig mente således, at Goldschmidt som jøde 'egentlig' havde 'ebraisk', som han kaldte det, som modersmål. Derfor burde han ikke tale med om danskhed.⁶⁸ Samme idé lå bag opfindelsen af 'antisemitismen': jøderne talte 'egentlig' et semitisk sprog (hebraisk) og *var* derfor se-mitter. Var man imod dem, var man altså antisemit.

Hvad var min mors modersmål? Hvis det var hendes mors sprog var det jiddish, og jiddish var givet det første sprog hun talte. Det sprog, hun har talt al den tid hun kan huske også til sine forældre, var dansk. Min onkel, som er fem år yngre end min mor, måtte fra han var fire gå til hebraisk hos en mand som hed Levitan. Min mor fulgte ham fra Nørrebrogade ind til Nørrevoldgade, hvor Levitan boede. Hun ventede udenfor, mens han lærte hebraisk. Det var ikke noget for piger. Min mormor og bedstefar talte hver sin jiddishe dialekt. Hun var *litvak* (litauer) og han *ojs pojln* (fra Polen). De skændtes tit om hvem der sagde det rigtigt. Hun kunne ikke skrive eller læse dansk. Hun kunne læse lidt jiddish og lånte på sine gamle dage kærlighedsromaner på jiddish. Han derimod kunne læse på mange sprog og læste også torah og talmud. Han forstod også russisk og jeg kan huske, at min mor engang sendte ham og mig i biografen for at se en russisk udgave af *Ulvehunden*. Han skulle så oversætte for mig. Men han blev så optaget af handlingen, at han fuldstændig glemte mig.

Jiddish er på jiddish *mameloshn*, modersmål, mens hebraisk/aramæisk var *loshn kojdesch*, det hellige sprog. Denne deling modsvarer for de ashkenaziske jøder delingen mellem *talens*

⁶⁸ Se min artikel Løver og abekatte. Eller hvad er danskhed?, Erik Svendsen og Henrik Ljungberg (red.): *Ud af det moderne. Den kritiske tanke anno 2000*, Kbh. 2000, s. 43-58.

sprog og *skriftens sprog*. Og selvom det i det store tidsperspektiv svarer til forholdet *diasporaens sprog* overfor *det oprindelige sprog*, er det meget mere kompliceret. Oprindeligt talte Israels folk vel hebraisk og aramæisk. Men i de første par hundrede år efter templets ødelæggelse i 70 e.v.t., hvor hebraisk holdt op med at være talesprog, blev græsk samtidig Mellemøstens almindelige talesprog. Også jøderne talte græsk.

Jøderne spredtes (og vandt proselytter) over hele Mellemøsten, til Italien, til Nordafrika, til Persien og østover til Indien og Kina. Fra Nordafrika til Spanien og videre til Tyrkiet og Balkan. Fra Italien og Balkan til Tyskland og til Østeuropa. Til Nord- og Sydamerika. Hvert nyt sted lærte de sig et nyt sprog. Nogen steder var det et pidgin som min mormors danske. *Pidgin* kalder man de meget enkle kontakt-sprog som opstår mellem to grupper af sprog-brugere uden fælles sprog. Andre steder var de i flere generationer og kontaktsproget creoliseredes måske til et nyt sprog. *Creoles* kalder man de sprog som fra *pidgin* udvides til fulde sprog eller hvor et sprog releksifiseres, får udskiftet det meste af sit ordforråd med ord fra et andet sprog, men beholder dele af sin grammatiske struktur.

Ifølge databasen *Ethnologue*,⁶⁹ som registrerer alle sprog, eksisterer der følgende jødiske sprog: judeo-irakisk (jahudisk), judeo-marokkansk, judeo-tripolitansk (tripolita'it), judeo-tunesisk og judeo-jemenitisk, som alle er judeo-arabiske sprog; bibelhebraisk og ivrit (moderne hebraisk); hulaulá, lishana deni, lishanan og lishanid noshan, der alle er judeo-aramæiske varianter og ligesom hebraisk og arabisk er semitiske sprog; judeo-berberisk; judeo-georgisk; karaim; judeo-krim-tatarisk; bukharkisk (judeo-tajikisk), dzhidi (judeo-persisk) og judeo-tat (juhuri), som er indo-iranske sprog; ladino (judezmo), jevanisk (judeo-græsk, jevanitika), jiddish, shuadit (judeo-provençalsk), zarfatisk (judeo-

⁶⁹ <http://www.sil.org/ethnologue/>; findes også i bogform: Barbara F. Grimes, ed.: *Ethnologue : languages of the world ; Language name index*; Joseph E. Grimes, Barbara F. Grimes: *Language family index*; 13. ed. Dallas, Tex. 1996.

fransk), italkian (judeo-italiensk) og knaanisk (judeo-tjekkisk), som alle er europæisk-jødiske sprog. Derudover har jøder talt alle mulig andre ikke-jødiske sprog, f.eks. marathi, som tales af de indiske jøder af Bene Israel; mandarin som taltes af jøderne i Kaifeng; amharisk og tigrinja, der tales af etiopiske jøder af Beta Israel (med geez som deres rituelle sprog); venda, som tales af jøder i Congo og Niger, som mener at nedstamme fra etiopiske jøder.

I den israelske *Encyclopaedia Judaica*⁷⁰ skriver den kendte lingvist og jiddishist S.A. Birnbaum i opslaget 'jewish languages', at de jødiske sprog opstår efterhånden som jøderne spredtes ud over verden. Når jøder kom til et fremmed land, omdannede de det dér talte sprog til et nyt jødisk sprog, ikke en dialekt, ikke en særlig sprogbrug, men et sprog. Han argumenterer for, at dette forhold er svævert knyttet til selve det jødiske. Sagt i et andet 'sprog' er det altså et jødisk *væsenstræk*. Det er en opfattelse af jøderne, som dybest set stemmer overens med antisemitternes opfattelse: overalt hvor jøderne kom frem satte de deres stempel på alting og gennemtrængte det og gjorde det til deres eget. Men er det rigtigt?

I en anden artikel i *Encyclopaedia Judaica* om 'judeo-fransk' eller zarfatisk skriver romanisten M. Banitt, at en judeo-fransk dialekt, for slet ikke at tale om et sprog, aldrig har eksisteret. I højden er der tale om, at jødiske sprogbrugere har integreret særlige, jødiske ord. På samme vis er det et diskussionsspørgsmål om 'judeo-persisk' ikke blot er farsi (persisk) og om judeo-græsk ikke blot er variationer over koine-græsk. Der hersker imidlertid enighed om, at jiddish og judezmo er egentlige *sprog*, og at de er *jødiske* sprog. Og det vi ved om dem er, at jøderne bevarede dem, da de blev fordrevet uden for de sprogområder (tysk og spansk) hvor de var opstået. De ashkenaziske og de sefardiske jøder blev spredt over hele Østeuropa, Balkan og Lilleasien. Alle steder talte

⁷⁰ Jerusalem 1972ff.

man andre sprog, men jøderne bevarede deres medbragte sprog i strid med Birnbaums tese.

I stedet for at interessere sig for det *jødiske væsen* skal man altså interessere sig for *den jødiske historie*. De to store jødiske sprog modsiger grundlæggende Birnbaums essentialistiske opfattelse. I Holland var der både sefardiske og ashkenaziske jøder, som talte hvert sit sprog. Der opstod ikke noget jødehollandsk sprog, som kunne forene de to sprogsamfund. Sådan var det formentlig også i Danmark i det første århundrede efter jødernes ankomst i 1620. Jøderne af den portugisiske nation (sefarderne) vedblev formentlig at tale judezmo, mens ashkenazerne talte jiddish. Da de medbragte sprog døde ud, og jøderne i Danmark blev ét sprogsamfund, talte de dansk. Lars Kruse-Blinkenberg har fuldstændig ret, når han skriver: "Jøderne i Danmark har med andre ord ikke blot *lært sig dansk*, som Skautrup skriver [...], men også *været sprogligt skabende på dansk*. Det er *bl.a.* derfor, at jeg taler om en *dansk-jødisk sprogbrug* og ikke om *jødisk-dansk sprogbrug* endsige *jødedansk*."⁷¹ Kruse-Blinkenbergs polemik mod Skautrup⁷² går på, at jødernes bidrag til det danske lexikon (ordforråd) ikke kun skal søges i de specifikt jødiske ord ("*Schabbas*, sabbat; *Maser*, tiende; *Koscher* el. *Kauscher*, forskriftmæssig, tilladt (om føde); *rudle*, tale ondt om, fare med løs tale; *schæchte*, slagte dyr ved at overskære spise- og luftrør"), men også i de danske ord, som fik en specifik ny, jødisk betydning. Men her taler vi altså om sprogbrug, ikke om dialekt eller sprog.

Derimod eksisterede der i Danmark i perioden fra ca. 1905-ca. 1965 en gruppe indvandrere med jiddish som modersmål, som talte former for dansk som lå mellem pidgin og gebrokkent dansk. Sprogformen er desværre ikke dokumenteret og studeret, men den havde sine klare særtræk, f.eks. en vis tendens til foransat artikel

⁷¹ *Dansk-jødisk sprogbrug 1856-1983. Tre forsøg*, Kbh. 1986, s. 109, n. 6..

⁷² *Det danske sprogs historie*, bd. 3, s. 222.

(konstrueret med pronominet 'den/det/de') i stedet for den almindelige danske form med efterhængt artikel (-en eller -et). Sprogformen var et kontaktsprog, som ikke erstattede deres jiddishe modersmål.

I dag er det sprog som flest jøder i verden taler som modersmål amerikansk-engelsk. Først på andenpladsen kommer ivrit. Jiddish og judezmo er i dag truede sprog i Europa (og i det hele taget). Men går vi tilbage før tilintetgørelsen var jiddish klart det største jødiske sprog med mere end 10 millioner brugere ud af verdens 15-16 millioner jøder i midten af 1930'erne. Ifølge Uriel Weinreich⁷³ anslog man i 1935 følgende fordeling af de jiddish-talende:

Øst- og Centraleuropa	6.767.000
Nordamerika	2.987.000
Vesteuropa	317.000
Palæstina	285.000
Syd- og Centralamerika	255.000
Afrika	56.000
Asien udover Palæstina	14.000
Australien	9.000
i alt	10.690.000

Ifølge *Ethnologue* er der i dag ca. 3.000.000 jiddish-talende, heraf 1.250.000 i USA, 701.000 i Rusland, 634.000 i Ukraine, 231.000 i Hviderusland, 215.000 i Israel, 49.890 i Canada, 40.000 i Letland, 8.000 i Estland. I Vesteuropa er der måske kun et stabilt

⁷³ Uriel Weinreich: *College Yiddish. An Introduction to the Yiddish Language and to Jewish Life and Culture*, 5. udg., YIVO, NY 1971, s. 80.

jiddish sprogsamfund tilbage i Antwerpen.⁷⁴

⁷⁴ Se også Nathan Weinstock og Haïm Vidal Sephila: *Yiddish and Juedo-Spanish. A European Heritage*, The European Bureau for Lesser Used Languages, Bruxelles 1998; tilgængelig på:
[http:// www.users.skynet.be/ ise/english/ebulul/index.html](http://www.users.skynet.be/ise/english/ebulul/index.html).

valgslægtskab,

stammer fra den kemiske teori fra før Lavoisier og udtrykker den (forældede) opfattelse, at visse stoffer har tilbøjelighed til, forkærlighed for at danne forbindelser med visse andre stoffer, hvad man forklarede ved at disse stoffer var nært beslægtede; Goethes roman *Valgslægtskaberne* fra 1809 bruger ordet som titel på en psykologiske flerkantsroman. På grundlag af Goethes roman er udtrykket flyttet fra den kemisk-fysiske verden til den psykologiske.

Jeg kan ikke huske, hvornår jeg begyndte at tænke på mig selv som jøde. Måske har det altid været der i en eller anden forstand. Min mor var jøde og min far var jyde, så jeg plejede at sige, at jeg var halvt jyde og halvt jøde.

Der er imidlertid tre klare faser i mit jødiske valgslægtskab. Første fase var da jeg i 1965-66 boede i Israel. Jeg tænkte ikke på dét at tage til Israel som noget, der havde specielt noget med jødiskhed at gøre. Snarere var et kibbutzophold politisk tiltrækkende som et besøg i en realiseret utopi. Jeg boede i en Mapam-orienteret kibbutz i nærheden af Natanya, hvor Israel dengang var smallest. At det var en Mapam-kibbutz havde betydning for, hvor radikalt man havde valgt de kollektive løsninger. Her havde man fælles børneopdragelse f.eks.

Jeg knyttede mens jeg var i Israel forbindelser til min mors fortid. Jeg opsøgte venner hun havde haft og eftersøgte gennem Jewish Agency en tysk jøde, som var kommet til Danmark som dreng og havde boet som plejebarn hos min mors forældre. Jeg fandt ham i Ashkalon og vi har siden haft forbindelse med ham og hans familje.

Min forestilling om Israel var meget positiv. Og den blev bekræftet i mangt og meget. Der var noget meget livsbekræftende over Israel i tresserne, hvor pionergenerationen stadig prægede landet meget. Det største skår i min forestilling var at det gik op for mig, at Israel var et classesamfund. Kibbutzen havde lønarbejdere, som alle var jemenitiske jøder. Det var også dem, som lavede det dårligst betalte arbejde andre steder. Hvis det altså

ikke lige var så dårligt, at det var overladt til palæstineserne.

Min forestilling om palæstinenserne situation var meget kort fortalt den, at det var et problem de arabiske lande havde skabt. Der behøvede slet ikke at være nogen flygtninge, de arabiske lande kunne bare opsuge dem, hvis de ville. Men det ville de ikke fordi de havde en politisk fordel i at kunne presse England og Frankrig. Jeg troede på, hvad jeg blev fortalt i kibbutzens *ulpan*, den skole hvor vi lærte *ivrit* (hebraisk), at Israel havde været et land uden folk og jøderne et folk uden land.

Der kom nogle små sprækker i denne forestilling. Én af dem var netop at palæstinenserne (eller araberne, *aravim*, som vi kaldte dem) udgjorde den laveste del af underklassen i et samfund, hvor det så ud som om arbejderbevægelsen herskede gennem partierne Mapai-Mapam og fagbevægelsen Histadrut. En anden sprække var en situation, hvor jeg så en politibetjent forhøre en 'araber', en gammel mand. Det foregik på hebraisk, for selvom arabisk var officielt sprog, talte politimanden det ikke. Han tvang 'araberen' til at svare ham på hebraisk. Et tredje skår var nogle ruiner af huse, som lå i kibbutzen og som blev omtalt som 'araberlandsbyen'. Det faldt mig aldrig ind at spørge, hvorfor de hed sådan.

Anden fase begyndte med 6-dages-krigen i 1967. Det var nogle hektiske døgn, hvor vi troede at Israel ville blive udslettet af de 60 millioner arabere. Sådan tegnede aviserne også situationen. Israelerne vandt og for mig passede dét helt fint ind i mine forventninger. Med 6-dageskrigen kom også palæstinenserne ud i verdensoffentligheden. Vi hørte om Fatah og PFLP.

Centralt i denne proces står en samtale om natten med to af mine venner, en antropolog og en slavist jeg boede på kollegium med. De havde en helt afvigende opfattelse af konflikten i Mellemøsten i forhold til mig. Fremfor alt fastholdt de, at palæstinenserne var et *fordrevet folk*. Israel havde ikke været noget tomt land. Det havde været beboet af palæstinensere indtil jøderne begyndte at flytte ind. Fordrivelsen var sket i forbindelse med Israels grundlæggelse og krigen der var kommet efter FNs forsøg på at dele landet. Jeg var eksistentielt rystet. Nu forstod jeg pludselig hvorfor der lå en araberlandsby i min kibbutz. Men det

største problem var at det gik op for mig, at jeg havde det med denne indsigt på samme måde, som hvis én havde afsløret uigendriveligt for mig, at min far var en svindler og min mor korrupt. Det angik mig personligt. Jeg følte på en mærkværdig vis, at jeg var personligt medskyldig. Og det havde jeg det meget ubehageligt med.

Dermed var jeg i praksis blevet jøde. Og dermed startede tredje fase. Efter at have kastet mig ud i en læsning, som kun havde bekræftet min nye opfattelse af Mellemøstkonflikten, begyndte jeg at diskutere den med mine forældre. De var mildest talt meget skeptiske. Især min far var afvisende i en grad som gjorde diskussioner meget vanskelige. Og da jeg ovenikøbet begyndte at forsvare palæstinenserne offentligt blev de pinlige middagsborde talrige. Det påvirkede også familien, hvor jeg blev set på med uendelig skepsis. Én bekendt af min mor skrev til mig og kaldte mig antisemit. Herbert Pundik brugte sin position på *Politiken* til at slå fast, at alle antizionister var antisemitter. Så enkel var dén sag.

Min tante tog som den første af min mors generation i familien til Israel for at besøge gamle venner. Hun var en meget ligefrem dame som kom hjem og erklærede, at Israel var et classesamfund. Det var de europæiske jøder, som undertrykte de arabiske jøder, og det syntes hun var helt forkasteligt. Efter min fars død, tog min mor også til Israel. Og med årene så hun mere og mere kritisk på Israel.

I Kibbutz Yakum mødte jeg Eli. Han var dengang en mand i fyrrerne. Han var min lærer i hebraisk. Han talte udmærket engelsk og var en meget rar mand, så vi udlændinge kom en del hos ham og hans kone Rivka. Han var oprindelig polak og havde været i Dachau. Han repræsenterede gruppen af overleverne i modsætning til *sabraerne*, de som var født i Israel. Sabra er ordet for 'kaktusfrugt'. Det var en metafor for personer, som var stikkende udadtil, men søde indadtil. Men Eli og flere af overleverne havde næsten intet forsvar. Eli var vibrerende og nervøst imødekommende. Han var besat af tanken om at fortælle os om sine erfaringer. Det var som om han havde et voldsomt

narrativt behov for at delagtiggøre os.⁷⁵

Han fortalte, at han da han ankom til Dachau som 16-årig, havde overværet, hvordan SSerne havde udvalgt en religiøs jøde med kalot og øreløkker. De havde givet ham en spade og havde beordret ham til at grave et hul han kunne stå i, mens de andre så på det. Da han var færdig, havde de beordret ham til at kravle ned i hullet og nogle andre til at fylde hullet op igen med ham nede i hullet. Da kun hans hoved var frit, havde de stillet sig op og havde pisset på ham og havde så dækket hullet helt til, så han kvaltes.

Eli og overleverne blev betragtet som *syge*. I modsætning til dem blev sabraerne betragtet som *sunde*. Shaul var kibbutzens ubetingede leder. Han var general fra 1956 og født i Palæstina af russiske forældre. En høj, flot og meget charmerende mand. Han var Elis absolutte modsætning. Han havde nybyggerens voldsomme kraft.

Han kom til Danmark i begyndelsen af 70'erne for at købe plastic-maskiner og besøgte mig i det kollektiv, jeg boede i. Det første han sagde var: "Du har været i TV og bagtalt Israel". Jeg prøvede at forsvare mig, men han var ikke tilgængelig for nogle af mine argumenter. Han forhørte mig om vores kollektiv, og da han hørte, at vi ikke byggede på en fælles produktion, men bare boede sammen, var han fyldt med hån. Det var dog det værste han nogensinde havde hørt. "Var det kun for at komme til at kneppe nogle flere piger", vi havde gjort det? Jeg var faldet ud gennem hans sigte. Hans valgslægtskab holdt op her. Som da min oldemors familie havde udstødt en datter, der blev døbt. Jeg kunne

⁷⁵ "Behovet for at fortælle historien til 'de andre', gøre 'de andre' meddelagtige, havde for os fanger, både før og efter vores befrielse, karakter af en øjeblikkelig og voldsom impuls, så stærk, at den konkurrerede med elementære behov vi havde", Primo Levi: *Hvis dette er et menneske*, Kbh. 1988 s. 5f.

have været *a geshmade*.

Jeg kendte godt mekanismen, som jeg her mødte så voldsomt. Jeg var vokset op i DKP, og Sovjet havde været et lykkeland i min bevidsthed til jeg var 10 år gammel. Shaul havde det med Israel som DKPere havde haft det med Rusland. Men hvad mere var: det blev den almindelige holdning også blandt danske jøder et godt stykke ind i 80erne. Israel var et valgsælgskab hvorom der ikke kunne diskuteres.

Bibliografi

A. ORDBØGER

- Asad Ahmad, Ali Safder Khan: *Dansk urdu ordbog*, København 1999.
- C.H. Andrusyshen: *Ukrainian-English dictionary* / Українсько-Англійський Словник (*Ukrains'ko-anglijs'kij slovník*), Toronto 1957.
- Søren Anker-Møller, Hanne Jensen og Peter Stray Jørgensen: *Politikens Slangordbog*, Kbh. 1989; 5. udg. uden Hanne Jensen, Kbh. 1998.
- T. Athanassova: *English-Bulgarian dictionary* / Английско-Български Речник (*Anglijsko-bulgarski rečnik*), Sofia. 1973.
- Mirja Azeem: *Dansk-Finsk ordbog*, København 1993.
- Tomás de Bhaldraithe: *English-Irish dictionary*, Dublin 1959.
- Inger og Jørgen Bang: *Fremmedordbog*, Kbh. 1945.
- Osman og Birte Bajramovic: *Dansk-serbo-kroatisk, serbo-kroatisk-dansk ordbog*, København 1971.
- Kaj Bom: *Slangordbogen*, Kbh. 1957.
- Sven Brüel og Niels Åge Nielsen: *Fremmedordbog*, Gyldendal, 10. udg. 1987, 11. udg. Kbh. 1993 (1. udg. 1960).
- Aage Bugge: *Dansk-grønlandsk ordbog*, København 1960.
- Alois Čermák: *English-Czech dictionary - Czech-English dictionary*, New York 1963.
- Johnny Christensen: *Estisk-dansk, dansk-estisk grundordbog*, Århus 1994.
- H. Meurig Evans, W. O. Thomas: *Y geiriadur mawr/ the complete Welsh-English / English-Welsh dictionary*, Swansea 1989.
- Ebbe Flatau: *Danu-lietuviu kalbuzodynas/ Dansk- litauisk ordbog*, Vilnius [1995?].
- Thor Frette: *Norsk-samisk ordbok/ Dárugiel-sámigiel sádnigir'ji*, Oslo 1975.
- Jacob og Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1877.
- Thure Hastrup: *Latin-dansk ordbog*, 7. udg., Kbh. 1994.

- Roparz Hemon: *Dictionnaire français-breton*, Brest 1978.
- Mustafa Inekçi, Pia Inekçi: *Dansk-tyrkisk ordbog / Danimarkaca-Türkçe sözlük*, Vanløse 1992.
- Henrik Galberg Jacobsen, Hanne Jensen og Peter Stray Jørgensen: *Nudanske ord med historie*, København, 1981.
- Erik Jonsson: *Oldnordisk Ordbog*, Kjöbenhavn 1863.
- V. Tams Jørgensen og Teake Hoekema: *Frisisk-dansk ordbog/Deensk-frysk wurdboek*, Groningen 1968.
- Jan Katlev: *Politikens etymologisk ordbog*, Kbh. 2000.
- Elli Kohen og Dahlia Kohen-Gordon: *Ladino-English/English-Ladino. Concise encyclopedic dictionary (judeo-spanish)*, New York 2000.
- V. Kristiansen: *Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale*, 2. udg. Kbh. 1908.
- N. Krymova e.a.: *Dansk-Russisk Ordbog/Датско-Русский Словарь (Datsko-Russkij Slovar')*, Moskva 1975.
- Salcia Landmann: *Jiddisch. Das Abenteuer einer Sprache*, 5. opl., Frankfurt/M 1994.
- Pierre Lhande: *Dictionnaire basque-français et français-basque. Dialectes labourdin, bas-navarraais et souletin*, Paris 1926.
- Matthias Lexer: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig 1926.
- Ronald Löttsch: *Duden Jiddisches Wörterbuch*, Mannheim 1992.
- Ludvig Meyer: *Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konstudtryk og Talemaader tilligemed de i danske Skrifter mest brugelige, fremmede Ordforkortelser*, Kbh., 1837; *Fremmedordbog eller Kortfattet Lexikon over fremmede, i det danske Skrift- og Omgangs-Sprog forekommende Ord, Konstudtryk og Talemaader tilligemed de i danske Skrifter mest brugelige, fremmede Ordforkortelser*, 3. udg. Kbh. 1878; *Ludvig Meyers Fremmedordbog ved J.P.F.D. Dahl og F.V. Dahl*, 4. udg. Kbh. 1924.
- R. Morton Nance: *An English-Cornish and Cornish-English dictionary*, Cornwall 1978.
- Niels Åge Nielsen: *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes Historie*, 4. udg. Kbh. 1989.

Nudansk ordbog, red. Lis Jacobsen, Kbh. 1964
Ordbog over det danske Sprog, Kbh. 1919-56; supplement, Kbh. 1992- .
Orbok öfver svenska språket. Utgifven av Svenska Akademien, Lund 1898-1999.
Politikens store nye nudansk ordbog, Kbh. 1996.
 Gottfried Selig: *Kurze und gru, endliche Anleitung zur Erlernung der Ju, edisch-deutschen Sprache*, Leipzig 1767.
 Gottfried Selig: *Lehrbuch zur gru, endlichen Erlernung der ju, edisch-deutschen Sprache fu, er Beamte, Gerichtsverwandte, Advocaten und insbesondere fu, er Kaufleute; mit einem vollsta, endigen ebra, eisch und ju, edisch-deutschen Wo, erterbuche*, Leipzig 1792.
 Wanda Strange Sørensen og Lili Widding: *Dansk-polsk ordbog*, Herning 1989.
The Oxford English dictionary, being a corrected re-issue with an introduction, supplement, and bibliography of a new English dictionary on historical principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society, ed. by James A.H. Murray, Oxford, 1970; *Supplement*, ed. by R. W. Burchfield, Oxford 1972-1986; online version, Oxford 2000.
Portugisisk-dansk ordbog/ Dicionário português-dinamarquês, 2. udg. Hellerup 1997.
 Leo Rosten: *The Joys of Yiddish*, London 1970.
 Helge Vangmark: *Dansk-russisk ordbog*, 2. udg. København 1997.
 Pia Vater: *Spansk-dansk ordbog*, 3. udg., Kbh. 1998.
 Uriel Weinreich: *Modern English-Yiddish /Yiddish-English dictionary/ מַדְעָרן ענגליש-יידיש/יידיש-ענגליש ווערטערבוך* (*modern english-jidish/jidish-english verterbukh*), New York, YIVO Insti-tute for Jewish Research, 1968.

B. OPSLAGSVÆRKER

Britannica Online, London.
 Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1972ff.

Den store danske encyklopædi, Kbh., 1994-.

Encyclopaedia Judaica, CD-ROM edition, Jerusalem 1997.

Barbara F. Grimes, ed.: *Ethnologue. Languages of the world; Language name index*; Joseph E. Grimes, Barbara F. Grimes: *Language family index*; 13. ed. Dallas, Tex. 1996; findes også on-line: <http://www.sil.org/ethnologue/>.

L. Katsnelson i D.G. Gintsburg: Еврейская Энциклопедия (*Jevrejskaja Entsiklopedija*), Moskva 1991, repr. af udgaven fra 1912-14.

Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av statens kulturråd, Höganäs, 1989-1996.

Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon. En nordisk Encyklopædi, red. af Chr. Blangstrup, Kjøbenhavn 1893-1911.

Percy A. Scholes (ed.): *The Oxford Companion to Music*, 10. ed., London 1970.

C. ANDET

Leif Ludwig Albertsen: *Engelen Mi. En bog om den danske jødefejde*, Århus 1984

Benedict Anderson: *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. ed. London 1993.

Roland Barthes: *Litteraturens nulpunkt*, Kbh. 1968.

Roland Barthes: *Det lyse kammer. Bemærkninger om fotografiet*, Kbh. 1983.

Ken Blady: *Jewish Communities in Exotic Places*, Northvale, 2000.

Lars Kruse-Blinkenberg: *Dansk-jødisk sprogbrug 1856-1983. Tre forsøg*, Kbh. 1986.

Bernhard Blumenkranz: *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst*, Franz Delitzsch-Vorlesungen 1963, Stuttgart 1965.

Kaj Bom: *Slang. Argot-Jargon*, Kbh. 1948.

Kaj Bom: *Mere om slang. Nye strejftog på det gemytlige sprogs område*, Kbh. 1950.

Kevin Alan Brook: *The Jews of Khazaria*, Northvale og Jerusalem 1999.

Karsten Christensen: Jochim Jøde i Helsingør i 1592, *Tidsskrift*

for *Dansk Jødisk Historie* 24/1987/s. 11-16.

Friedrich Engels: 'Zur Geschichte des Urkristentums', *Marx-Engels Werke*, bd. 22.

M. Fishberg: *The Jews. A Study of Race and Environment*, New York 1911.

William J. Fishman: *East End Jewish Radicals 1875-1914*, London 1975.

Zev Garber og Bruce Zuckerman: Why do we call the holocaust "The Holocaust?" An inquiry into the psychology of labels, *Modern Judaism* 1989/9/s. 197-209.

Johann Wolfgang von Goethe: *Valgslægtskaberne. En roman*, Kbh. 1999.

Hanne Goldschmidt og Birgit Siesby: *Til bords indenfor murene. Københavnske minder om mennesker og mad*, Selskabet for Dansk Jødisk Historie, Kbh. 1988.

Adolph Meyer [Meir Aron Goldschmidt]: *En Jøde* [1845], Kbh. 1968.

Kristian Hald: *Personnavne i Danmark i middelalderen*, Kbh. 1974

Hagmund Hansens: Raceforskning - Racehygiejne - Racisme, *Arbejderhøjskolen* juni 1935/9/s. 11-22.

Benjamin Harshav: *The meaning of Yiddish*, Berkeley 1990.

Eva Hoffman: *Lost in Translation. A Life in a New Language*, N.Y. 1990.

Ulla Haastrup: Jødefremstillinger i dansk middelalderkunst, Mirjam Gelfer Jørgensen (red.): *Dansk jødisk kunst. Jøder i dansk kunst*, Kbh. 1999, s. 111-167.

Arthur Koestler: *The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage*, London 1976.

Donald Daniel Leslie: *The Survival of the Chinese Jews. The Jewish Community of Kaifeng*, Leiden 1972.

Primo Levi: *Hvis dette er et menneske*, Kbh. 1988

Meta Melchior og Esther Lexner: *Den jødiske kogebog*, Kbh. 1982.

Ruth Mellinkoff: *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, 1-2, Berkeley 1993.

- Peretz Merchav: *Die israelische Linke. Zionismus und Arbeiterbewegung in der Geschichte Israels*, Frankfurt/M 1972.
- Jacob Miller: Soviet Theory on the Jews, Lionel Kochan (red.): *The Jews in Soviet Russia since 1917*, Oxford 1978.
- S. Nilus: *Jødefaren. Bevismateriale ved Ejvind Hansen*, Kbh. [1920]
- Peter Novick: *The Holocaust in American Life*, New York 1999.
- Dalia Ofer: Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53, *Journal of Contemporary History* 1996/31/3.
- Milorad Pavić: *Khazarernes bog. En leksikonroman i 100.000 ord*, Kbh. 1989.
- Michael Pollak: *Mandarins, Jews, and missionaries : the Jewish experience in the Chinese Empire*, New York og Weatherhill 1998.
- Richard Raskin: *Life is like a Glass of Teas. Studies of Classic Jewish Jokes*, Aarhus 1992.
- Klaus Rothstein: *Kvinde på dronning Louises bro*, Kbh. 2000.
- Jaff Schatz: *The Generation. The rise and fall of the generation of Jewish Communists of Poland*, Lund 1989.
- Gershom Scholem: *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*, Frankfurt 1967; svensk oversættelse *Den judiska mystiken*, Stockholm 1994.
- Bettina Simon: *Jiddische Sprachgeschichte*, Frankfurt/M 1993.
- Israel Joshua Singer: *Brødrene Aschkenazi*, Kbh. 1937.
- Israel Joshua Singer: *Østen for Edens Have*, Kbh. 1939.
- Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie*, bd. 1-5, Kbh. 1968-70.
- J.V. Spärck: Den såkaldte "jødiske race", Kaj Birket-Smith, J. Spärck, Louis Hjelmslev, J. Balslev Jørgensen og Mogens Westergaard: *Arve race og kultur*, Kbh. 1954.
- Morten Thing: Jøderne og revolutionen i Danmark, *Rambam. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning* 6/1997/s. 4-15.
- Morten Thing: *Intet er umuligt for Vorherre og en blikkenslager*, Kbh. 1998.
- Morten Thing: Løver og abekatte. Eller hvad er danskhed?, Erik

- Svendsen og Henrik Ljungberg (red.): *Ud af det moderne. Den kritiske tanke anno 2000*, Kbh. 2000, s. 43-58.
- Thomas L. Thompson: *The Bible in History. How Writers Create a Past*, London 1999.
- Julius v. Voss: *Opløbet imod Jøderne i Franken og andre Steder 1819 (En Oversættelse af Hep Hepperne)*, oversat af J.L. Becken, Hofboghandler, København 1819.
- Otto Weininger: *Kjøn og Karakter. En principiel Undersøgelse*, Kbh. 1905.
- Max Weinreich: *History of the Yiddish Language*, (opr. jiddish 1973), Chicago 1980.
- Uriel Weinreich: *College Yiddish. An Introduction to the Yiddish Language and to Jewish Life and Culture*, 5. udg., YIVO, NY 1971.
- Nathan Weinstock og Haïm Vidal Sephila: *Yiddish and Juedo-Spanish. A European Heritage*, The European Bureau for Lesser Used Languages, Bruxelles 1998; tilgængelig på: <http://www.users.skynet.be/ise/english/ eblul/index.html>.
- Paul Wexler: Yiddish - The Fifteenth Slavic Language, *International Journal of the Sociology of Language* nr. 91.
- Paul Wexler: *The Ashkenazic Jews: a Slavo-Turkic people in search of a Jewish identity*, Columbus, Ohio, 1993.

Indeks

alefbejs, 9
alfabet, 9-11
amharisk, 85
antisemitisme, 12-14, 22, 46f, 49, 51, 73, 83
antizionisme, 90
aramæisk, 83f
ashkenazisk, 35-37, 83, 86
assimilere, 22f
autonomi, 22f
Bene Israel, 85
Beta Israel, 85
berkes-tæppe, 41
birkes, 41f
blintzes, 52f
bog, 15-17
bogjøde, 44
bogstav, 15
bukharisk (judeo-tajikisk), 84
Bund, 22f
creole, 84
denotation, 69
dialekt, 18f
diaspora, 20, 22
diskurs, 18
dojkhajt, 23
dyrets tal, 10
dzhidi (judeo-persisk), 84
eksil, 20f
Endlösung, 21, 30
etnisk gruppe, 75
farsi, 85
folk, 22f

fremmedbog, 32
frum, 55
fugl, 24f
fupark, 9
geez, 85
gefilte fish, 37, 53
gehakhte leber, 53
gematria, 10
ghetto, 26f
halakha, 72
hebraisk, 83f, 89f
hep, 13f
holocaust, 27-30
hulaulá, 84
indfødsret, 31-33
indfødt, 31
Indre Mission, 55f
italkian (judeo-italiensk), 85
ivrit, 84, 86, 89
jevanisk (judeo-græsk, jevanitika), 84
jiddisch, 34
jiddish, 9, 19, 23f, 27, 34-38, 63, 83f, 85-87
jidishe mame, 58f
judeo-arabisk, 84
judeo-aramæisk, 84
judeo-berberisk, 84
judeo-fransk, 85
judeo-georgisk, 84
judeo-græsk, 84
judeo-irakisk (jahudisk), 84
judeo-italiensk, 85
judeo-jemenitisk, 84
judeo-krim-tatarisk, 84
judeo-marokkansk, 84
judeo-persisk, 84
judeo-provençalsk, 84f

judeo-sorbisk, 36
judeo-tat (juhuri), 84
judeo-tjekkisk, 85
judeo-tripolitansk (tripolita'it), 84
judeo-tunesisk, 84
judezmo, 35, 84-87
jüdisch-deutsch, 34
jød, 41
jøde, 39-48
jøde på andre sprog, 39
jødeabe, 47
jødebakkelse, 43
jødebalsam, 45
jødebeg, 45
jødebryllup, 44
jødebrød, 42
jødebrøds-frø, 44
jødedrenge, 44
jødefejden, 15, 74
jødefisk, 44
jødefløde, 42
jødefolie, 46
jødeguld, 46
jødeharpe, 44
jødeharpiks, 45
jødehellig, 42
jødekage, 43
jødekirke, 42
jødekirkegård, 42
jødekirsebær, 44
jødeklaver, 46
jødekogeri, 47
jødekommunist, 49f
jødekonspiration, 66
jødekrukke, 45
jødekugler, 45

Jødeland, 40
jødelim, 43
jødelugt, 43
jødelæsning, 43
jødeløg, 43
jødeløgn, 44
jødemagnete, 43
jødemand, 45
jødemaskerade, 40
jødemyrte, 43
jødemærke, 62
jødenæse, 68
jødeorgel, 44
jødepalme, 43
jødepig, 43
jødepik, 45
jødepræst, 40
jødeprøve, 51
jødeskæg, 45
jødeskole, 42
jødesmovs, 45
jødesnabel, 45, 68
jødespil, 43
jødesten, 43
jødesvin, 74
jødesøndag, 40
jødetamp, 45
jødetorn, 43
jødetorsk, 41
jødetrampere, 42
jødetud, 46, 67
jødetur, 43
jødetysk, 35
jødevirak, 43
jødevittighed, 51
jødeæble, 43

jødeøre, 43
 jødindepis, 42
 karaim, 84
 karait, 22
 khale, 41
 khazarer, 36, 71
 khurbm, 27
 kibbutz, 80-84, 88-90
 knaanisk (judeo-tjekkisk), 85
 kommunisme, 77, 80
 konnotation, 69
 kosher, 40
 kræsen, 52-54
 ladino (judezmo), 35, 84-87
 lishana deni, 84
 lishanan, 84
 lishanid noshan, 84
 lommelærke, 24
 loshn kojdes, 83
 m/ו, 55-57
 Machsike Hadas, 57
 majonaisekvarteret, 26
 mameloshn, 83
 mandarin, 85
 Mapam, 80, 88f.
 Mapai, 80, 89
 marathi, 85
 matzes, 53
 mor, 58-61
 muselmand, 30
 mælkemad og kødmd, 40
 nansenpas, 32f
 natteravn, 24
 navn, 62-65
 negerghetto, 26
 næse, 66-68

ordbog, 69-71
 palæstinensere, 89
 pejes, 67
 pengejøde, 44
 pidgin, 84
 רישעות/porpom, 72-74
 pogrom, 13, 72f
 punktum, 70
 race, 75
 racisme, 75f
 Rambam, 62
 rishes, 72f
 sabra, 90
 sefardisk, 35, 85f
 septuaginta>holocaust
 shektning>רישעות/porpom
 shoah, 27
 shuadit (judeo-provençalsk), 85
 sjakker-jøde, 44
 skakker-jøde, 44
 socialisme, 77-82
 sprog, 83-87
 tater, 32
 tefilin, 16
 tigrinja, 85
 tilintetgørelse, 30
 totalskade, 24
 treif, 37
 umkum, 27
 valglægtskab, 88-91
 venda, 85
 vulgata, 27
 Yad Vashem, 27
 zarfatisk (judeo-fransk), 85
 zionister, 23, 64